

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

FAZİL EYNULLA OĞLU BAXŞƏLİYEV

**ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN SAHİBKAR KƏNDİ
XIX ƏSRİN SONU - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ**

İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi

**Tarix üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

B A K İ - 2016

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın yeni tarixi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: tarix üzrə elmlər doktoru, professor
T.T.Vəliyev

Rəsmi opponətlər: tarix üzrə elmlər doktoru, professor
L.L.Həsənova
tarix üzrə elmlər doktoru, professor
M.H.Abbasova
tarix üzrə elmlər doktoru
H.İ.Məmmədova

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan MEA Azərbaycan tarixi
muzeyi

Dissertasiyanın müdafiəsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 24 fevral 2015-ci il tarixli 52 saylı əmrilə Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində yaradılmış tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.161 saylı Dissertasiya Şurasının “21” “05” 2016-cı il tarixli iclasında saat “ ” da keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi 23, Bakı Dövlət Universiteti

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar. Avtoreferat “ ” 2016-cı ildə göndərilmişdir.
D.02.161 Dissertasiya Şurasının

Elmi katibi, tarix üzrə elmlər
doktoru, professor:

S.Y.Süleymanova

I.DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Ötən yüzilliyin sonlarında Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra cəmiyyətimizin həyatının bütün sahələrində, o cümlədən, mədəniyyətin və elmin inkişafı sahəsində çox mühüm nailiyyətlərin qazanılmasında tarix elminin də öz xüsusi payı var. Müstəqil Azərbaycanın memarı və qurucusu, Ümummillə lider Heydər Əliyevin tarix elminin inkişafı, tarixi tədqiqatların əhatəsinin genişləndirilməsi haqqında tövsiyələrini rəhbər tutan tarixçi alimlərimiz tərəfindən son 2 onillikdə xalqımızın tarixinin bütün dövrləri üzrə obyektiv, həm də məqsədyönlü tədqiqatların dairəsi xeyli genişləndirilmiş, qlobal elmi problemlərin araşdırılmasında ciddi nailiyyətlər qazanılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin elmi işçilərin bütün problemləri ilə maraqlanıb tez-tez onlarla görüşməsi, elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı tədqiqatların genişləndirilməsi məsələlərini daim öz diqqət mərkəzində saxlaması, dövlət səviyyəsində elmi təşkilatlara hərtərəfli kömək göstərilməsi tarixçi alimlərimizin ölkəmizin tarixinin obyektiv və dərinədən öyrənilməsi, o cümlədən, Azərbaycan tarixinin müasir dövrdə də öz aktuallığını saxlayan tarixi problemlərinin araşdırılması sahəsində yeni tədqiqatlar aparmalarını zəruri edir.

Azərbaycanın tarixinin elə dövrləri var ki, onların geniş və hərtərəfli tədqiq olunmasına bu gün də xüsusi ehtiyac duyulur. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri məhz belə dövrlərdən biridir. Çünki bu dövrə aid bir çox məsələlərin yenidən araşdırılması, yeni tarixi faktların ortaya çıxarılması və qiymətləndirilməsi bu gün yenə də aktual olaraq qalır. Təsədüfi deyildir ki, ulu öndər Heydər Əliyev 1997-ci il yanvarın 31-də Azərbaycan MEA-nın rəhbərliyi və aparıcı alimləri ilə görüşü zamanı çıxışında Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixinin yenidən və dərinədən öyrənilməsini xüsusi olaraq qeyd etmişdi¹.

XIX əsrdə Şimali Azərbaycanın iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatının aparıcı sahə olduğunu, kənddə əvvəlki dövrlərlə müqayisədə yeni keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verdiyini nəzərə alaraq söyləyə bilərik ki, Azərbaycan kəndi, kəndliləri və bunlarla əlaqədar baş vermiş hadisələrin dərinədən öyrənilməsi, xüsusiyyətlərin və qanunauyğunluqların aşkara çıxarılması

həmin dövr üçün Azərbaycanın həm sosial - iqtisadi, həm də ictimai - siyasi həyatının ümumi mənzərəsini yaratmaq baxımından çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Şimali Azərbaycan kəndi və kəndlisi tarixi-elmi ədəbiyyatlarda müxtəlif dövrlər üçün, o cümlədən, XIX əsr üçün, müəyyən qədər öyrənilsə də, baş vermiş hadisələrin zənginliyi, həm də sosial-iqtisadi nəticələri baxımından XIX əsrin II yarısının, xüsusilə Rusiyadakı 1861-ci il 19 fevral Əsasnaməsinin davamı olan 1870-cı il 14 may Kəndli Əsasnaməsinin qəbul edilməsindən sonrakı 40 ildən artıq dövrün çağdaş müstəqilliyin yaratdığı əlverişli şəraitin imkanları daxilində yenidən, ehkamçı standartlardan azad öyrənilməsi bu gün də aktual olaraq qalır.

Şimali Azərbaycan kəndliləri tarixən, habelə rəsmi dövlət sənədlərində bir neçə kateqoriyalara bölünmüşdü. Bu kateqoriyalara aid ifadələr müxtəlif rəsmi dövlət və qeyri-dövlət sənədlərində çox müxtəlif şəkildə, bəzən bir-birinə tam zidd halda şərh də olunmuşdur. Buna görə də bu əsas əhali toplusunun yenidən öyrənilməsi zərurəti tam ciddiliylə qarşıda durur. 1846-1847-ci illərə aid qanun və əsasnamələrdə «mülkədar tabelisi» ifadəsinin işlənilməsinə baxmayaraq, zahirən ümumi görünən Şimali Azərbaycan kəndi, əslində, dövlət strukturlarının ayrı-ayrı pillələri arasında yazışmalarda faktiki 2 qütbə, yəni dövlət və sahibkar kəndlilərinə bölünürdü və bu bölgü XX əsrin əvvəlinə qədər cüzi dəyişikliklərlə qalırdı.

Şimali Azərbaycan kəndi, kənd təsərrüfatı istehsalı və ümumiyyətlə, aqrar münasibətlər, yeni dövr tariximizin çox aktual problemlərindən biri olması ilə bərabər, ümumi olan bu problemin çoxsaylı istiqamətləri, zəngin dövrləri və həm də onların tədqiq olunma dərəcəsi mütəxəssislərin, habelə tarixçilərin, müxtəlif məşğuliyyət sahəsindən olan insanların diqqətini bu gün də cəlb etməkdədir.

Şimali Azərbaycan kəndinin Rusiya işğalına qədər də, bundan sonra da əhalinin yaşadığı və çalışdığı torpaq və ərazinin mülkiyyətçisinin kim olması baxımından qütbləşməsinə, torpaq sahələrinin, kəndlərin 3 mülkiyyətçisinin eyni vaxtda, bəzən eyni məkan, bölgə və əyalətdə yanaşı mövcud olduqlarını görürük.

Özlüyündə Şimali Azərbaycan kəndində dövlət və xüsusi sahibkar torpaqlarının və ya mülklərinin yanaşı mövcudluğu bu iki sahə və mülkiyyət formaları arasında ciddi sərhədlərin yaranması, onların bir-birindən asılı olmadan ayrılıqda fəaliyyət göstərməsi demək olmasa da, hər halda bu belə idi. Çünki Rusiya işğalından sonra çar hökumətinin sosial-iqtisadi xarakterli bütün qanun, qərar və digər sənədlərində Şimali Azərbaycan kəndinin bu və ya digər problemlərinin həlli yollarının

¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar. Səkkizinci kitab: noyabr 1996 - mart 1997. Bakı. 2006., s.216

araşdırılması və bununla bağlı məsələlərdən bəhs edərkən kəndin 2 qütbü ayrı verilirdi. Daha dəqiq desək, XIX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq, Cənubi Qafqaz quberniyaları üzrə qanunvericilik sənədlərində dövlət və sahibkar torpaqları, orada yaşayan kəndlilər haqqında ayrıca bəhs olunurdu.

Beləliklə, mülkiyyət baxımından torpaqların mülkiyyətçisi kimi ya xüsusi sahibkarların, ya da dövlətin(xəzinənin) çıxış etməsindən asılı olaraq Şimali Azərbaycan kəndi uzun müddət qanunvericilik sənədlərində «dövlət (xəzinə) kəndi» və «sahibkar kəndi» ifadələri ilə əslində 2 yerə bölünmüş vəziyyətdə idi.

Doğrudur, belə demək də tam doğru olmazdı ki, dövrə aid qanun və sənədlərdə Azərbaycan kəndi üçün vahid qaydalardan və ya müddələrdən bəhs edilməmişdir. 1865-ci ildən başlayaraq vergilərin toplanması, kəndin idarə edilməsi qaydaları haqqında, mülkiyyət növündən asılı olmayaraq kəndlilərin vahid idarəçilik qaydalarından danışan bəzi qanunlar da qəbul edilmişdi¹.

1841-ci il 25 aprel və 28 may sərəncamları bəy və ağaların mülkiyyətdən məhrum edilmələrini nəzərdə tutmaqla bərabər, eyni zamanda bu sahibkarları onların torpaqlarında indiyə qədər yaşamış kəndlilər üzərindəki idarəçilik, məhkəmə və digər hüquqlardan məhrum edirdisə, 1846-cı il 6 dekabr Çar reskripti və onun məntiqi davamı olan 1847-ci il 20 aprel və 28 dekabr kəndli əsasnamələri, əksinə, sahibkarların kəndlilər və torpaqları üzərində məhkəmə və mülkiyyətçilik hüquqlarını qanunvericilik yolu ilə təsbit etdi².

Məhz 1841-1847-ci illər ərzində qəbul edilmiş qanunvericilik sənədləri və onların məzmununa aid bir sıra müddəalar əvvəlki onilliklər və bəlkə də tarixi dövrlərdə mövcud olmuş “sahibkar kəndi”, “sahibkar kəndlisi” ifadələrinə yenidən vətəndaşlıq hüququ verdi və onların geniş formada işlənilməsinə təsir göstərdi.

Qeyd edək ki, çar Rusiyasının rəsmi terminologiyasında Cənubi Qafqazın, o cümlədən, Şimali Azərbaycanın bütün kəndliləri «dövlət kəndliləri» adlandırılırdı. Sadəcə olaraq sahibkar kəndliləri xüsusi sahibkar torpaqlarında yaşayan dövlət kəndliləri(«государственные крестьяне или поселяне, живущие на частновладельческих землях»), xəzinə-dövlət kəndliləri isə «Xəzinə torpaqlarında yaşayan dövlət

¹ Сборник правительственных распоряжений и решений по устройству быта крестьян и поселян Кавказского края (1864-1880 гг.). Тифлис.1880, s.29

² Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание второе. т.22., 1848., s.338, 931

кəndliləri»(казенные крестьяне, живущие на казенных (государственных) землях) adlanırdı. XX əsr Azərbaycan tarixşünaslığında bunlar “sahibkar dövlət kəndliləri” və “dövlət kəndliləri” kimi adlandırılmışdı. Bəzi mütəxəssislər haqlı olaraq “xüsusi sahibkar torpaqlarında yaşayan kəndlilər” və “xəzinə kəndliləri” bölgüsünü düzgün saymışlar və biz də qarışıqlıq salınmaması naminə XX əsr Azərbaycan tarixşünaslığının bu terminalogiyasına sadıq qalmışıq(-F.B.).

Fikrimizcə, 1870-ci il 14 may islahatından sonrakı sahibkar kəndində kəndlilərin əmlak və sosial vəziyyətindəki dəyişikliklər, sahibkar-kəndli münasibətlərinin nəzərə çarpan təkamülü, kəndlilərin 40 ildən çox davam edən “müvəqqəti mükəlləfiyyətli” vəziyyəti, kəndlilər içərisində təbəqələşmə prosesinin sürətlənməsi və dərinləşməsi, kənddə yeni kapitalist münasibətlərinin formalaşması və baş vermiş digər hadisələrin ümumi fonunda islahatdan sonrakı Şimali Azərbaycanda sahibkar kəndi və kəndlilərinin vəziyyəti mövzusunun ayrıca, daha dərinə və obyektiv şəkildə araşdırılmasına xüsusi ehtiyac var. Çünki XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən kəndlilərin çoxsaylı iki qrupundan biri olan sahibkar kəndlilərinin sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi həyatının bütün əsas xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmadan, sahibkar kəndində baş vermiş proseslərin başlıca yekunlarını dəyərləndirmədən Şimali Azərbaycan kəndinin, sosial-iqtisadi həyatının tam və bitkin mənzərəsini yaratmaq, sonrakı baş vermiş tarixi hadisələrin səbəblərini aydınlaşdırmaq qeyri-mümkündür. Bütün bunlar XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan sahibkar kəndinin tarixinin öyrənilməsini son dərəcə vacib və aktual elmi vəzifəyə çevirir.

Tədqiqatın obyektı. XIX əsrin ilk otuz ilində Azərbaycanın şimal hissəsində Rusiya müstəmləkə idarə üsulu bərqərar edildikdən sonra burada aqrar münasibətlərin durumunda mühüm dəyişikliklər baş vermiş və çox ciddi proseslər getmişdir. Tədqiq etdiyimiz dövrdə ərazimizdə əhalinin ən çox hissəsinin kənd yerlərində yaşadığını nəzərə alsaq, bu fikri də birmənalı şəkildə qəbul etməliyəm ki, bütün XIX əsrdə və hətta XX əsrin əvvəllərində belə, çarizmin digər müstəmləkə ucqarları kimi, Cənubi Qafqazda, habelə Şimali Azərbaycanda baş vermiş hadisələr Azərbaycan kəndindən, o cümlədən, sahibkar kəndindən də yan keçməmişdir. Bu baxımdan tədqiqat obyektinin XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndinin seçilməsi təsadüfi deyil.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Cənubi Qafqazda 1870-ci il 14 may kəndli islahatının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndində keyfiyyətə yeni bir mərhələnin başladığını, həm də bu mərhələnin sosial-iqtisadi həyatın əksər sahələrinə təsir göstərdiyini nəzərə alsaq, bu dövrə aid olan bir çox problemlərin araşdırılmasına yenidən qaydılması və ya nisbətən az işlənmiş məsələlərin əsaslı şəkildə tədqiq edilməsi mühüm vəzifəyə çevrilmişdir. Elə bu da bizim tədqiqatımızın əsas xronoloji çərçivəsinin XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlinin (1870-1917-ci illər) seçilməsini şərtləndirmişdir.

Qeyd etdiyimiz dövrdə Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndindəki vəziyyətin dövlət (və ya xəzinə) kəndindən ayrıca olaraq öyrənilməsi, oradakı sahibkar-asılı kəndli münasibətlərinin mövcud vəziyyəti, xüsusilə on minlərlə istehsalçının hüquqi vəziyyəti, sahibkarların onları necə istismar etmələrinin forma və üsullarının öyrənilməsi, sahibkar kəndindəki həyat tərzini, məişət şəraiti və bir çox digər məsələlərin araşdırılması həm də ona görə əhəmiyyətlidir ki, hər iki mülkiyyət növündən olan kəndlərdə iş və məişət şəraiti, təxminən, eyni olsa da, hər halda, bəhs etdiyimiz və bir çox digər məsələlər baxımından onların arasında müəyyən, bəzən də əsaslı fərqlər mövcud olmuşdur. Buna görə də bu deyilənlərin aşkara çıxarılıb araşdırılması kifayət qədər ciddi elmi - əməli əhəmiyyətə malikdir.

Problemin işlənilmə dərəcəsi. Problemin araşdırılmasına diqqət heç də bütün vaxtlarda və dövrlərdə eyni olmamışdır. Şimali Azərbaycanda XIX əsrdə, xüsusilə də, 1870-ci il 14 may Kəndli Əsasnaməsinin qəbul edilməsindən sonra baş vermiş dəyişikliklər fonunda sahibkar kəndindəki təkamülün araşdırılması üçün edilmiş cəhdlər son dərəcə azdır. Tədqiqat əsərlərinin heç birində sahibkar kəndi bizim seçdiyimiz xronoloji çərçivədə ayrıca araşdırma obyektinə olmamış, bu məsələdən bəzən müxtəlif problemlərlə bağlı yeri gəldikcə danışılmışdır.

Şimali Azərbaycan kəndinin 1870-1917-ci illər tarixinin ayrı-ayrı məsələləri haqqında bu günə qədər müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif həcmli əsərlərin yazılmasına baxmayaraq, bütün məsələlərin sonadək həll edildiyini söyləmək, yəqin ki, tezdir. Xüsusilə də, demək lazımdır ki, bütövlükdə Şimali Azərbaycan kəndi haqqında, ümumi və bütün kəndlilərin ümumi sayının təxminən üçdə ikisinə qədərini təşkil edən dövlət kəndliləri haqqında bu günə qədər bir çox monoqrafialar və digər tədqiqat əsərləri yazılmış, dissertasiyalar müdafiə edilmişdirsə də, tək-cə bir-iki namizədlik

dissertasiyası istisna olmaqla¹, sahibkar kəndliləri haqqında ayrıca yazılmış tədqiqat əsərləri yox dərəcəsinədir.

Tədqiqatın gedişində Oktyabr çevrilişinə qədərki burjuva tarixçilərinin və müəlliflərin əsərlərindən də² istifadə edərək, onlara, maksimum tənqidi nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq şərti ilə, münasibətimizi bildirmişik.

Bunların sırasında O.Syomin³ və İ.Seqalın⁴ əsərlərinin əhəmiyyəti ayrıca qeyd olunmalıdır. Bu müəlliflərin yaşadıkları cəmiyyətdə tutmuş olduqları mövqelər onlara çarizmin müstəmləkəçi aqrar siyasətinin mahiyyətini tam açmağa imkan verməsə də, hər halda onların topladıqları sənədlər və əsərlərindəki faktlar, tənqidi-müqayisəli təhlil əsasında nəzərdən keçirilmək şərti ilə, tədqiqatımızın gedişində nəzərə alınmışdır.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində yaşamış və çar hökumətinin bəhs etdiyimiz dövrdə Cənubi Qafqazda həyata keçirmiş olduğu müstəmləkə siyasətinin tərkib hissəsi olan aqrar islahatların və qəbul olunmuş qanunların gedişi və nəticələrindən bəhs etmiş S.Yegiazarov⁵, S.Avaliani⁶, S.Esadze⁷ və başqa müəlliflər də tədqiqatlarının bəzi müsbət cəhətlərinə baxmayaraq, Cənubi Qafqazda çarizmin yeni aqrar qanunlarının

¹ Садыгов Г.Г. Частновладельческие крестьяне Азербайджана в 1870-1912 г. Автореф. дис...канд. ист.наук. Баку.1973; Шахвердиев З.А. Аграрные отношения и положение крестьян Азербайджана в 70-90-х гг. XIX в. (по материалам Нахичеванского и Шаруро-Даралагезского уездов). Автореф. дис... канд. ист. наук. Баку.1984.

² Аргутинский-Долгоруков А.М. История сооружения и эксплуатации Закавказской железной дороги за двадцать пять лет ее существования(1871-1896 гг.).Тифлис.1896; Науменко Е. Елизаветпольская губерния. Военно-статистическое описание. ч.1.Тифлис. 1903; Пиралов А.С.Аграрный вопрос и крестьянские беспорядки в Закавказье.Тифлис.1905; Туманов Г. Земельные вопросы и преступность на Кавказе. СПб. 1900.

³ Семин О. Великая годовщина: Аграрный вопрос и крестьянская (крепостная)реформа на Кавказ. Киев. 1911.

⁴ Сегаль И.Л. Крестьянское землевладение в Закавказье. Тифлис.1912.

⁵ Егиазаров С.А. Вопросы и преступность на Кавказе. СПб. 1900; Сельская община в Елисаветпольской и Бакинской губерниях. СМИБГКЗК. т.3, ч.2.,

⁶ Авалиани С. Л. Крестьянский вопрос в Закавказье, т 1-2. Одесса. 1913; уенə onun. Крестьянский вопрос в Закавказье. т.III., Одесса. 1914; уенə onun. Крестьянский вопрос в Закавказье. т.IV. Тифлис.1920; уенə onun. Крестьянский вопрос в Закавказье. т.V. Тбилиси. 1986.

⁷ Эсадзе С.Б. Историческая записка об управлении Кавказом. т. 2. Тифлис. 1907.

kəndlilərin sosial-iqtisadi durumunda yaratdığı ağır həyat tərzinin real mənzərəsini verə bilməmiş, çarizmin müstəmləkə aqrar siyasətinin əsl mahiyyətini açmamış və ya bunu istəməmişdilər.

Tədqiqatımızda Cənubi Qafqazda kənd təsərrüfatı, kəndli məsələləri, mülkədar torpaq sahibliyi və bir sıra digər məsələlərdən bəhs edən burjua və sovet dövrü gürcü tarixçilərinin əsərlərindəki faktlardan da yeri gəldikcə istifadə edilmişdir. S.Avalianinin «Cənubi Qafqazda kəndli məsələsi» adlı silsilə kitablar apardığımız tədqiqatın gedişinə müxtəlif aspektlər baxımından xüsusi yardımçı olmuşdur. Bu silsilənin III cildi, demək olar ki, tamamilə 1870-cı il 14 may Kəndli Əsasnaməsinin hazırlanması və Şimali Azərbaycanda həyata keçirilməsinə həsr olunmuşdur. Silsilənin IV və V cildlərində Yelizavetpol, Bakı və İrəvan quberniyalarında mülkədar və kəndli pay torpaqları, muzzdlu əmək, alqı-satqı, bank-kredit təşkilatlarının xidmətlərindən istifadə və s. məsələlər barəsində verilmiş qiymətli sənəd və materiallardan da tədqiqatımız zamanı istifadə edilmişdir.

Gürcü tarixçilərindən İ.Q.**Antelavanın**¹, P.V.**Ququşvilinin**², İ.İ.**Uturaşvilinin**³ və başqa müəlliflərin əsərlərində də Şimali Azərbaycanda kənd təsərrüfatı, kəndli məsələləri, mülkədar torpaq sahibliyi, sahibkar kəndli torpaq sahibliyi, kəndlilərin torpaqdan istifadə etməsi və bunlarla bağlı bəzi başqa məsələlərdən bizim tədqiqat mövzumuzla bağlı çox qiymətli fikir, fakt və mühakimələr verilmişdir.

Deməli ki, XX əsr sovet və rus tarixçilərinin də aqrar tarixin müxtəlif problemlərinin araşdırılmasında nailiyyətləri **çoxdur**⁴ və biz onlardakı bəzi məqamları nəzərə alırıq.

¹ Антелава И.Г. Государственные крестьяне Грузии XIX в. т.1. До крестьянской реформы 1864 г. Тбилиси.1962; уenə onun. Государственные крестьяне Грузии в XIX веке. т.2. Пореформенный период(1864-1900 гг.).Тбилиси.1969.

² Гугушвили П.В. Развитие сельского хозяйства в Грузии и Закавказье в XIX-XX веках.Тбилиси. 1968; уenə onun. Аграрные отношения в Закавказье на рубеже XIX-XX вв. Тбилиси.1955; уenə onun. Шелководство в Грузии и Закавказье в XIX-XX веках. Тбилиси.1960.

³ Утурашвили И. И. Реализация крестьянской реформы в Грузии. Тбилиси. 1973.

⁴ Анфимов А.М. Земельная аренда в России в начале XX века. М.,1961; уenə onun Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX- начало XX вв.). М.,1969; уenə onun. В.И.Ленин о российском крестьянстве. //В.И.Ленин о социальной структуре о политическом строе капиталистической

Şimali Azərbaycanda sovet rejiminin qurulmasından sonra Azərbaycan kəndi və sahibkar kəndlilər haqqında yazıların çoxalması müşahidə olunur.

Bu dövrdə yeni sovet cəmiyyətinin tələbləri əsasında “sınıfı” nöqteyi-nəzərdən yazılan tarixi əsərlərin çoxunda kənd təsərrüfatı tarixi və aqrar münasibətlərdən, demək olar ki, bəhs edilmirdi. Digər tərəfdən, bu mövzuda bir neçə əsər yazılsa da, lakin XX əsrin ortaları və xüsusilə də, II yarısı ilə müqayisədə bunlar son dərəcə azlıq təşkil edirdi. Azərbaycanlı **tarixçilərdən B.Vəliyev**¹, R.Hüseynov² və Ə.Hubaydullin³ öz əsərlərində Şimali Azərbaycanda çarizmin aqrar siyasəti, mülkədar torpaq sahibliyi, kəndlilərin pay torpaqlarından istifadəsi və digər məsələlərdən kifayət qədər bəhs etmişdilər.

Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndində aqrar münasibətlərin, bütövlükdə çarizmin müstəmləkə siyasətinin öyənilməsində müstəsna xidmətləri olmuş rus sovet tarixçisi N.Q.Boğdanovanın 1941-ci ildə “İstoricheskie zapiski” jurnalında nəşr etdirdiyi **məqaləsini**⁴ Şimali Azərbaycanda 1870-1917-ci illərdə mövcud olmuş aqrar münasibətlərdən bəhs olunan ilk ciddi tədqiqat hesab etmək olar. Lakin məqalədə müəllif tərəfindən qarşıya qoyulmuş bütün məsələlər öz həllini sonadək tapmamışdır.

России. М., 1970; уenə onun. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904 гг. М.,1980; Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева.т.1, Предпосылки и сущность реформы.М-Л.,1946; уenə onun. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. т.2, Реализация и последствия реформы в России. М., 1958; уenə onun. Русская деревня на переломе. М., 1978; Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. М.,1975; Исмаилов М.А.Экономическая политика царизма в Азербайджане 30-60-х годах XIX века. Автореф. дисс... канд. ист. наук. Баку. 1988; Карнаухова Е.С. Размещение сельского хозяйства России в период капитализма. Издат-во АН СССР.,М., 1951; Рштуни В. Крестьянская реформа в Армении в 1870 г., Ереван.1968.

¹ **Vəliyev B.H.** Azərbaycan(fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk). Bakı. 1993.

² Гусейнов Р. Очерки революционного движения в Азербайджане. Баку. 1926.

³ Губайдулин А. Феодалные классы и крестьянство в Азербайджане XIX веке. // Известия восточного фак-та АГУ, №3, 1928.

⁴ Богданова Н.Г. //Аграрные отношения в Азербайджане в 1870-1917 гг. // Исторические записки.1941 г., №12.

Azərbaycan kəndinin XIX əsr boyu və XX əsrin əvvəllərindəki vəziyyətindən bəhs etmiş İ.P.Petruşevskinin¹ əsərini bu istiqamətdə növbəti addım hesab etmək olar. Lakin müəllifin bütün əsər boyu bir çox problemlərə marksist-leninçi mövqedən yanaşması diqqəti cəlb edir.

XX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan sovet tarixşünaslığında, əsrin sonlarında isə milli tarixşünaslıqda Şimali Azərbaycan kəndi və onunla bağlı çox müxtəlif problemlər geniş tədqiq olunmuşdur².

Bu tədqiqatların böyük əksəriyyətində aqrar münasibətlər, kənd təsərrüfatında kapitalist münasibətlərinin yaranması və dərinləşməsi, kənddə sinfi mübarizə və digər aktual problemlər araşdırılmışdır. Lakin belə tədqiqatların, demək olar ki, əksər hissəsində Şimali Azərbaycan kəndi bütövlükdə nəzərə alınmır, hesablamalar və araşdırma nəticələri yalnız Cənubi Qafqazda müsəlman əhalinin yaşadığı quberniyalar və qəzalar üzrə ümumi məlumatlara əsaslanırdı.

XX əsrin ortalarında Ə.N.Quliyev də bu mövzuya müraciət edərək, bəhs edilən dövrdə Şimali Azərbaycanın kənd təsərrüfatı istehsalı, kənddə kapitalist münasibətlərinin yaranması və inkişafı ilə bağlı məsələlərə ətraflı toxunur³.

1955-ci ildə Ə.N.Quliyev və V.D.Moçalovun redaktəsi ilə nəşr edilmiş “Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi və onun mütərəqqi iqtisadi və mədəni nəticələri” kitabı⁴ Şimali Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalı və kənd həyatının tədqiq edilməsi işlərində sanki yeni bir mərhələnin başlanğıcı oldu və bununla da tarixçilərimizin bu istiqamətdə fəaliyyəti xeyli genişləndi.

¹Петрушевский И.П.Очерки по истории феодальных отношений в XVI-нач.XIX вв.Л.,1949.

² Мəmmədov Ə. Şimali-qərbi Azərbaycan. Zaqatala dairəsi. Bakı. 2001; Исмаилов Д.И. Кочевое хозяйство и процесс оседания кочевников в Азербайджане XIX в. Автореф. дис...канд. ист. наук. М., 1962; yenə onun. Русское крестьянство в Закавказье (30-е годы XIX- нач. XX вв.). М., 1982; Рафизаде И.Р. Материалы обследования государственной деревни Закавказья 1884-1886 годов как источник для изучения аграрного развития Азербайджана (Опыт количественного анализа по материалам Ленкоранского уезда) Автореф. дис...канд. ист.наук. 1981.

³ Гулиев А.Н.Азербайджан во второй половине XIX начале XX вв.(до 1905 г.). Вместо автореферата. Баку. 1961.

⁴ Присоединение Азербайджана к России и его прогрессивные последствия в области экономики и культуры в XIX – начале XX вв., Баку. 1955.

V.D.Moçalovun əsərlərində¹ Cənubi Qafqazda, o cümlədən, Şimali Azərbaycanda natural kəndli təsərrüfatının əmtə təsərrüfatına çevrilməsi, kapitalist münasibətlərinin kənd təsərrüfatında yayılması məsələləri təhlil edilmiş, bir sıra sosial-iqtisadi problemlərə də münasibət bildirilmişdir.

Tədqiq etdiyimiz mövzu ilə bağlı bəzi məsələlərin araşdırılması və ümumiləşdirilmiş nəticələr əldə edilməsində Azərbaycan kəndində kapitalist münasibətlərinin yaranması, əmtə-kapitalist münasibətlərinin inkişafı və genişlənməsi məsələlərini tədqiq etmiş və bir çox dəyərli kitab və monoqrafiyaların müəllifləri olmuş Ə.S.Sumbatzadə, M.Ə.İsmayılov və başqalarının tədqiqatlarının xüsusi əhəmiyyətini qeyd etməliyik.

Ə.S.Sumbatzadənin müxtəlif arxiv materialları əsasında yazdığı “XIX əsrdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı” monoqrafiyası² Azərbaycan sovet tarixşünaslığında Şimali Azərbaycanın kənd təsərrüfatının və kəndinin, demək olar ki, bütün əsas sahələrinin ilk dəfə olaraq hərtərəfli təhlil edildiyi sanballı tədqiqat əsəridir. Müəllif bu əsəri ilə Şimali Azərbaycan kəndində aqrar münasibətlərin bir çox əsas məsələlərini araşdırmaqla, proseslərə ümumi bir nəzər salmış, Azərbaycan tarixçiləri üçün tədqiqatların yeni istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir.

M.Ə.İsmayılovun tədqiqatlarında da³ bəhs edilən dövrün kənd təsərrüfatı ilə bağlı bütün məsələlərə əsaslı şəkildə toxunulmuş və bununla da o vaxtadək dərinlən dəyərləndirilməmiş aspektlər araşdırılmışdır.

¹ Мочалов В.Д.Крестьянская реформа в Закавказье. Доклады и сообщения Института Истории АН СССР. – М., 1954. Вып.3; yenə onun. Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX века. М., 1958.

² Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке. Баку. 1956.

³ İsmayılov M.Ə. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın üzümçülük və şərabçılıq təsərrüfatında kapitalist münasibətlərinin inkişafı məsələsinə dair. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. №3., 1956; yenə onun. XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda torpaq mülkiyyəti və torpaqdan istifadə formaları haqqında. Azərbaycan SSR EA-nın Tarix İnstitutunun Əsərləri. c.13., 1959; yenə onun. Azərbaycan kənd təsərrüfatı XX əsrin əvvəllərində. Bakı.1960; yenə onun. Влияние Экономики России на хозяйственное развитие Азербайджана в конце XIX-начале XX вв., // Присоединения Азербайджана к России и его прогрессивные последствия в области экономики и культуры в XIX – начале XX вв. Баку. 1955; yenə onun. Государственные крестьяне Азербайджана в конце XIX века./Труды Института Истории, т.11, 1957; yenə onun. Применение наемного труда во владельческих хозяйствах Азербайджана в конце XIX – начале XX вв., Известия АН Азерб. ССР. СОИ. 1959, № 2; yenə onun. Наемный труд в сельском хозяйстве Азербайджана в конце XIX-начале

XX əsrin ortalarında H.Ə.Dadaşovun tədqiqatlarında da mövzumuzla bağlı bəzi məsələlərin şərhinə rast **gəlinir**.¹ Bu əsərlər dövlət kəndi və kəndliləri ilə bağlı prinsipial məsələlərin cəsarətli qoyuluşu ilə fərqlənir.

Azərbaycan sovet tarixçisi S.P.**Ağayannın**² kitabında Şimali Azərbaycanda 1870-ci il 14 may Kəndli Əsasnaməsinin həyata keçirilməsindən bəhs edilir. Lakin müəllif öz tədqiqatının gedişində XIX əsrin I yarısı ilə bağlı bir çox məsələlərdən ətraflı bəhs etmiş, çox yerdə o vaxt faktiki mövcud olmayan, elmi dövrüyyədə və rəsmi sənədlərdə adı işlənməyən Ermənistan ifadəsi işlədərək, erməni əhalisinin məskunlaşdığı qəzalara aid göstəricilərə geniş yer vermişdir. Eyni zamanda Şimali Azərbaycanın XIX əsr sosial-iqtisadi vəziyyətindən bixəbər olan müəllif kitabında burada təhkimçilik hüququnun mövcudluğunu əsaslandırmağa cəhd etmişdir.

T.E.Nəbiyevin əsərində bəhs olunan dövrdə kənddə baş vermiş proseslər təhlil edilmiş, 1870-ci il 14 may Kəndli Əsasnaməsinin həyata keçirilməsi dövründə torpaq mülkiyyət formaları, vergi sistemi, sudan istifadə, kənddə sinfi mübarizə və s. məsələlərdən bəhs **edilmişdir**.³

İ.A.Talıbzadənin monoqrafiyasında XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda su sahibliyi və sudan istifadə məsələlərinin geniş təhlili **verilmişdir**.⁴ Müəllif əsərdə çoxsaylı arxiv materiallarından istifadə edərək Şimali Azərbaycan kəndində baş vermiş iqtisadi təkamüldə su sahibliyi və sudan istifadənin də öz yerinin olduğunu

XX вв.,История СССР. №4. 1960; yenə onun. Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX-XX веков. Баку. 1960; yenə onun. Об аграрном строе азербайджанской деревни. В книге «Особенности аграрного строя России в период империализма». М., 1962; yenə onun. Товарное производство и капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX-XX веков. В сборнике «Генезис капитализма в Закавказье». Баку. 1969 ; yenə onun. Социально-экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма. Баку. 1982.

¹ Dadaşov H.А.Азərbaycan kənd təsərrüfatında kapitalist münasibətlərinin inkişafı haqqında. Азərbaycan kommunisti.1957. №12; yenə onun. О феодально - крепостнических остатках в пореформенном Азербайджане //Труды Азерб. Филиала ИМЛ при ЦК КПСС, т.20, 1957.

² Агаян Ц.П. Крестьянская реформа от 14 мая 1870 года. Баку. 1956.

³ Набиев Т.Э. Аграрные отношения во владельческой деревне Азербайджана во второй половине XIX–начале XX вв. Автореф. дисс...док. экон. наук. Баку. 1971.

⁴Талызадə İ.А.XIX əsr-XX əsrin əvvəllərində Азərbaycanda suvarma və sudan istifadə. Bakı.1980.

sübuta yetirmişdir. Onun digər iki əsərində 1912-ci il aqrar qanunun qəbul edilməsinin Şimali Azərbaycan sahibkar kəndlilərinin vəziyyətində yaratdığı dəyişikliklər hərtərəfli **araşdırılmışdır**.¹

Ə.C.Rəhimovun kitabı da tədqiqatımızdakı bəzi məsələlərə yaxınlığı baxımından diqqəti **cəlb edir**.² Müəllif Şimali Azərbaycanda mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvi məsələlərindən geniş bəhs etmiş və bu zaman yaranmış çox çətin sosial-iqtisadi vəziyyətin səbəbləri üzərində ətraflı şəkildə dayanmışdır .

T.T.Vəliyevin **əsərlərində**³ arxiv materiallar əsasında Şimali Azərbaycan kəndində bəzi istehsal sahələrinin təşəkkülündən danışılır.

Azərbaycan sovet və milli tarixşünaslığında tədqiqat mövzumuzla bəzi hallarda müəyyən dərəcədə yaxın olan bir sıra dəyərli dissertasiyalar və digər əsərlərin yazılmasını da xüsusi qeyd **etməliyik**.⁴

¹ yenə onun. Азərbaycanda 1912-ci il Аqrar islahatının həyata keçirilməsi. Bakı. 1965.; yenə onun. Азərbaycanda 1912-ci il 20 dekabr qanunun həyata keçirilməsində aktların tərtib edilməsi mərhələsi. Азərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. İctimai Elmlər Seriyası. 1959, №1.

² Rəhimov Ə.С. Азərbaycanda mülкədar torpaq sahibliyinin ləğvi. Bakı. 1962.

³ Vəliyev T.T. XX əsrəvvəlində Азərbaycanın ipək emalı sənayesi. Bakı. 1977; Велиев Т.Т. Хлопководство, производство волокна и акционерное учредительство в Азербайджане в эпоху империализма. В сборнике «Социально-экономические и политические предпосылки социалистической революции в Азербайджане». Баку. 1983.

⁴ Алиева Ф.М. Формы феодальной зависимости владельческих крестьян Азербайджана в первой половине XIX в. Автореф. дис... канд. ист.наук. Баку. 1971; Алескерov Я.И. Землевладение и землепользование во владельческой деревне Азербайджана в пореформенный период. Автореф. дис...канд. ист. наук. Баку. 1982; Алескерov Ю.Ю. Очерки социально-экономических отношений в Закатальском округе в XIX в. (до 1879 г.). Авторед. дис...канд. ист. наук. М.,1953; Асланов А.Х. Аграрные отношения в Азербайджане в конце XIX – начале XX веков и аграрная реформа 1913 г. Автореф. дис...канд. ист. наук. М., 1980; Бабаев Т.К.Экономические уклады в дореволюционном Азербайджане. Автореф.дис. канд.ист. наук. Баку.1973; Гасанов И.М. Аграрные отношения в государственной деревне Азербайджана в конце XIX в. (80-90-е годы). Автореф. дис...док. ист. наук. Баку.1965; Гасанова Л.Л. Арендные отношения в Азербайджане в 70-90-х гг. XIX в. Автореф. дис...канд. ист. наук. Баку. 1983; Гулиев А.Н.Азербайджан во второй половине XIX начале XX вв.(до 1905 г.). Вместо автореферата. Баку. 1961; Гусейнов Дж. X. Положение и классовая борьба крестьян Азербайджана в период первой мировой войны (июль 1914- февраль 1917 гг.). Автореф.

Göstərilən müəlliflərin hər birinin əsərlərindəki bəzi məqamlar bizim tədqim etdiyimiz problemin məzmunu və qarşısında duran vəzifələr ilə müəyyən qədər əlaqədar olsa da, amma yenə də bunların heç birində islahatdan sonrakı Şimali Azərbaycanda sahibkar kəndi və kəndlilərinin vəziyyəti ətraflı təhlil olunmur.

Azərbaycan sovet tarixşünaslığında bilavasitə sahibkar kəndi və kəndlilərinin tarixinin öyrənilməsi üçün yazılmış ilk ayrıca əsər İ.M.Həsənovun adı ilə bağlıdır. O, **monoqrafiyasında**¹ XIX əsrin I yarısında Şimali Azərbaycanda sahibkar kəndlilərinin vəziyyətindən ətraflı bəhs etmiş, çox zəngin statistik materiallar və qanunvericilik aktlarından, arxiv materiallarından və s. istifadə etməklə, o dövrün sahibkar kəndinin ümumi mənzərəsini, sahibkar-kəndli münasibətlərinin bir çox əsas cəhətlərini araşdırmağa nail olmuşdur. Lakin bəhs edilən əsər bizim tədqiq etdiyimiz dövrdən əvvələ aid olmaqla bərabər, həm də XIX əsrin birinci yarısında çarizmin yerli hakim siniflərə münasibətdə sabit mövqe tutmaması,

дис...канд. ист.наук. Баку. 1967; Исмаилов М.А.Экономическая политика царизма в Азербайджане 30-60-х годах XIX века. Автореф. дисс... канд. ист. наук. Баку. 1988; Касумова А.М. Кредитно-банковские учреждения в Азербайджане (1874-1932 гг.). Автореф. дис...канд. ист.наук. Баку.1969; Лернер В.А. Количественные и качественные изменения в составе населения Азербайджана в последней трети века. Автореф. дис...канд. ист.наук. Баку. 1985; Мустафаев А.М.Развитие азербайджанской экономической мысли в XIX в. Автореф. дис.канд.ист.наук. Баку.1967; Рафизаде И.Р. Материалы обследования государственной деревни Закавказья 1884-1886 годов как источник для изучения аграрного развития Азербайджана (Опыт количественного анализа по материалам Ленкоранского уезда).Автореф. дис...канд. ист.наук. Баку. 1981; Сулейманов С.Ю. Сельское хозяйство Азербайджана в 1914-1920 гг. Автореф. дис...канд. ист.наук. Баку. 1967; Шахвердиев З.А. Аграрные отношения и положение крестьян Азербайджана в 70-90-х гг. XIX в. (по материалам Нахичеванского и Шаруро-Даралагезского уездов). Автореф. дис... канд. ист. наук. Баку. 1984; Шукюров К.К. Отходничество в Закавказье из Южного Азербайджана (вторая треть XIX в.-1905 г18.)Автореф. дис...канд. ист. наук. Баку.1984; Эфендиев М.М.Аграрные отношения в Азербайджане в первой половине XIX века.Автореф.дис.канд.наук.Баку.1959; Юсубов И.Н.Развитие хлопководства в дореволюционном Азербайджане (в XIX-начале XX вв.). Автореф.дис.канд. ист. наук. Баку. 1957.

¹Гасанов И.М.Частновладельческие крестьяне в Азербайджане в первой половине XIX века. Баку. 1957.

мüəyyən müddət ərzində bu münasibətin tez-tez dəyişməsi və sairə məsələləri əhatə edir.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra milli tarixşünaslığımızda ölkəmizin kənd təsərrüfatı tarixi ilə bağlı tədqiqatların sayı əvvəlki onillərlə müqayisədə bir qədər azalsa da, onların arasında iki müəllifin monoqrafiyalarını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Ə.A.Umayevin 2002-ci ildə işıq üzü görmüş Şimali Azərbaycan kəndində kapitalist münasibətlərinin yaranmasından bəhs edən kitabında kənddə kapitalist münasibətlərinin yaranmasının nəticələrinin kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafına təsirindən, çox vaxt dövlət və sahibkar kəndini ayırmadan, bəhs **edilmişdir**¹.

H.N.Həsənov **monoqrafiyasında**² əsasən Şamaxı və Göyçay qəzaları üzrə, bir çox hallarda isə digər ərazilərə də aid olan çoxsaylı arxiv materialları və statistik faktlar əsasında çox qiymətli və məzmunlu müqayisələr apararaq, o dövrdəki Şimali Azərbaycan kəndinin iqtisadi durumunun və aqrar münasibətlərin ümumi mənzərəsini yaratmağa nail olmuşdur. Müəllifin keçmiş İttifaqın müxtəlif şəhərlərindəki arxiv fondlarının materialları əsasında müqayisələr aparılması yolu ilə və özünün apardığı hesablamalar əsasında hazırladığı müxtəlif cədvəllər olduqca qiymətlidir. Əsər Şimali Azərbaycan sahibkar kəndində əmtəə-kapitalist münasibətlərinin yaranması və inkişafı ilə bağlı olan qənaətlərimizin daha da möhkəmlənməsində bizə yardımçı olmuşdur.

K.K.Şükürovun **əsərində**³ Şimali Azərbaycan kənd təsərrüfatında kəsbkarlığın rolu, mülkədar və sahibkar təsərrüfatlarında Cənubi Azərbaycandan gəlmiş kəsbkarların mizdli əməyindən istifadə məsələlərindən geniş danışılır. Doğrudur, müəllifin tədqiqatında şəhərlərdə və digər qeyri-əkinçilik sahələrində çalışan belə şəxslərin sayı haqqında dəqiq faktlar verilir, lakin sahibkar kəndində ya ümumilikdə, ya da sahələr üzrə Cənubi Azərbaycandan gəlmiş kəsbkarların dəqiq sayı göstərilir. Səbəbi, görünür, belə rəqəmlərin, ümumiyyətlə olmamasıdır.

¹ Умаев А.А. Процессы капиталистического развития в сельском хозяйстве Азербайджана в конце XIX-начале XX веков. Баку. 2002.

² Гасанов Г.Н. Из истории Североазербайджанской деревни в конце XIX – начале XX вв. Баку. 2007.

³ Шукюров К.К. Отходничество в Закавказье из Южного Азербайджана (вторая треть XIX в.-1905 г.)Автореф. дис...канд. ист. наук. Баку.1984.

L.L.Həsənovanın **tədqiqatlarında**¹ çoxsaylı faktlar əsasında Şimali Azərbaycan kəndində mövcud olan torpaq icarə formalarının hər birindən və bu icarə münasibətlərinin kənd təsərrüfatında kapitalist münasibətlərinin yaranmasındakı rolundan ətraflı danışılır, bu məsələlərdə mülkədar və sahibkar kəndli təsərrüfatlarının yeri məsələsinə xüsusi olaraq toxunulur. L.L.Həsənovanın kitabları hələlik Şimali Azərbaycan kəndindəki torpaq-icarə münasibətlərindən xüsusi olaraq geniş və hərtərəfli bəhs etmiş yeganə tədqiqat hesab edilir.

Q.Ə.Əliyevin **əsərlərində**² XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda nəqliyyatın iqtisadiyyata, o cümlədən, kənddə əmtə-kapitalist münasibətlərinin yaranması və inkişafına müsbət təsirdən bəhs edilir, həmçinin 1883-cü ildə Tiflis - Bakı dəmiryolunun istifadəyə verilməsi nəticəsində yükdaşımaların artmasının və məhsulların satış qiymətlərinin aşağı düşməsinin Şimali Azərbaycan kəndində təsərrüfat üçün stimullaşdırıcı təsiri geniş təhlil edilmişdir.

Yuxarıdakı tarixşünaslıq xülasəsindən də görünür ki, çağdaş Azərbaycan, eləcə də sovet tarixşünaslığında Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndinin XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri tarixinə həsr edilmiş xüsusi tədqiqat əsəri hələ ki, yoxdur.

Bu deyilənlər dissertasiya mövzusunun müəyyən edilməsini şərtləndirmişdir.

Dissertasiyanın mənbə bazası. Mövzu ilə əlaqədar mövcud olan ilk mənbələr, arxiv və digər qaynaqlar keyfiyyət, məsələyə yanaşma tərzii, əhatə etdiyi sahələr və s. baxımdan rəngarəngliyi ilə seçilir. XIX əsrin II yarısı - XX əsrin əvvəllərinə aid statistik **məcmuələr**³, dövrü mətbuat

¹ Həsənova L.L. İslahatdan sonrakı dövrdə Azərbaycanda torpaq münasibətləri. Bakı. 1985.

² Əliyev Q.Ə. XIX-XX yüzilliyin başlanğıcında Şimali Azərbaycanda nəqliyyatın inkişafı. Bakı. 1995; yenə onun. Azərbaycan nəqliyyatı və iqtisadiyyat (XIX əsr – XX əsrin ilk onillikləri). Bakı. 2001.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи в 1897 г., Елисаветпольская губерния. СПб. 1904.; Сборник статических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края. Тифлис. 1899; Сборник статических сведений о Кавказе., т.1. Тифлис. 1898; Сборник статических сведений по Закавказскому краю. ч.1, Тифлис. 1902; Сборник сведений по виноградарству и виноделию на Кавказе., вып. 5. Тифлис.1896; Сборник сведений по культуре ценных растений на Кавказе. вып. 6. Тифлис. 1905; Сборник сведений по Бакинской губернии. Баку. 1911; Сборник

материалы, архив сənədləri kifayət qədər çoxdur. Lakin mənbələrin bir çoxunda kənd və kəndlilərə dair fikirlər məlumat kitablarında verildiyindən onlarda sahibkar kəndinə aid olan hissələri ayrıca izləmək bir sıra çətinliklər yaradır.

Şimali Azərbaycan kəndinin və kəndlisinin iqtisadi vəziyyəti və təsərrüfat həyatı ilə bağlı ilk mənbə xarakterli yazılardan danışarkən uzun müddət Qafqaz Canişininin və Qafqazın baş hərbi rəisinin dəftərxanasının yerləşdiyi Tiflis şəhərində çap edilmiş 5 cildlik «Svod materialov po izuçeniyu ekonomičeskoqo bita qosudarstvennix krestyan Zakavkazskoqo **kraya**»¹ və 7 cildlik «Materialı po izuçeniu ekonomičeskoqo bita qosudarstvennix krestyan Zakavkazskoqo **kraya**»² toplularının əhəmiyyətini qeyd etməliyik. Hər iki qrup toplunun adında dövlət kəndliləri ifadəsi xüsusi olaraq qabardılsa da, həm “Toplu”da, həm də “Materiallar”da sahibkar kəndi və burada yaşayan kəndlilərin təsərrüfat həyatı, torpaqla təminatı, vergilər, kredit xidmətlərindən istifadə edilməsi, müzdlü əməyin tətbiqi və s. haqqında geniş məlumatlar əldə etmək olur.

Müəyyən müsbət cəhətləri ilə yanaşı hər iki silsilədən olan toplulardakı materiallarda sahibkar kəndinin sosial - iqtisadi qütbləşməsinin mahiyyətini və onun nəticələrini axıradək izləmək və müşahidə etmək imkanı olmamışdır.

сведений о Елисаветпольской губернии. Елисаветполь. 1902; Сборник сведений о Бакинской губернии. Баку. 1914; Сборник правительственных распоряжений и решений по устройству быта крестьян и поселян Кавказского края (1864-1880 гг.). Тифлис.1880; Сборник статических сведений по Закавказскому краю, ч.3.Тифлис. 1907; Сведения о числе крестьян, живущих на владельческой земле в губерниях: Бакинской, Елисаветпольской и Эриванской с показанием количества десятин земли находящейся в наделе или пользования у названных крестьян, а также размеров и виды повинностей, уплачиваемых крестьянами за эти земли. Тифлис. 1893; Свод статических данных о населении Закавказского края извлеченных из посемейных списков 1886 г. прил.4.,Тифлис. 1893; Сельское хозяйство и аграрные отношения. Сборник документов и материалов.т.2., Тбилиси. 1950.

¹Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края (СМИЭБГКЗК), т.1. ч.1-3; СМИЭБГКЗК., т.2.,ч.1-2; СМИЭБГКЗК., т.3., ч.1-2; СМИЭБГКЗК., т.4. ч.1-2; СМИЭБГКЗК.,т.5.,ч.1-2.

² Материалы по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края (МИЭБГКЗК), т.1; МИЭБГКЗК.т.2; МИЭБГКЗК. т.4; МИЭБГКЗК. т.5; МИЭБГКЗК. т.6

Cənubi Qafqazın idarəçilik strukturlarında yüksək hökumət vəzifələrində işləmiş çar məmurlarının müxtəlif vaxtlarda çap edilmiş əsərlərindəki material və faktlar da tədqiqat mövzusunun araşdırılmasında yardımçı olmuşdur. Onlar bizə mənbə xarakterli materiallar əldə edib ehtiyatla müxtəlif təhlillər aparmağa imkan verir.

Bu yönümlü yazılar içərisində Cənubi Qafqazda aqrar islahatların hazırlanması və həyata keçirilməsində bilavasitə yaxından iştirak etmiş, həmçinin, Qafqaz diyarının üzümçülük, pambıqçılıq ipəkçilik, tütünçülük və sairə təsərrüfat sahələrinə yaxından bələd olan yüksək rütbəli məmurların, habelə islahatdan sonrakı Şimali Azərbaycan kəndinin əsas təsərrüfat sahələri və şəraitinə aid çoxsaylı faktik materialların verildiyi əsərlərin müəllifi olan M.N.Kuçayev¹, Qafqaz diyarının taxılçılıq, bağçılıq, ipəkçilik, tütünçülük və s. təsərrüfat sahələrinə yaxından bələd olması ilə fərqlənən N.N.Şavrov², A.Q.Konduralov³, S.P.Zelinski⁴, F.Q.Markov⁵, P.Petroviç⁶, A.V.Sarvitski⁷ və başqalarının əsərlərində də tədqiqat mövzumuzla bağlı bəzi məqamlar əksini tapmışdır.

¹ Куцаев А.Н. Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде Елисаветпольской губернии. // СМИБГКЗК. т. 5, ч.2., Тифлис.1888; уенə onun. Поземельное устройство государственных крестьян, водворенных на владельческих землях в Закавказских губерниях. СМИБГКЗК. т.2, ч.2.,Тифлис.1887; уенə onun. Ростовщичество в среде крестьянского населения Закавказского края. //СМИБГКЗК. т. 5, ч.2., Тифлис. 1888.

²Шавров Н.Н. Очерки шелководства в Закавказье. СМИБГКЗК. т.3., ч.2; уенə onun. Описание кавказского шелководства. Тифлис. 1891.

³Кондуралов А.Г.Очерк виноградарства и виноделия в Шемахинском и Геокчайским уездах Бакинской губернии. //Сборник сведений по виноградарству и виноделию на Кавказе., вып. 5. Тифлис.1896.

⁴Зелинский С.П. Государственные крестьяне Закавказского края. СМИБГКЗК. т.2, ч.1.Тифлис. 1887; уенə onun. Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде Елисаветпольской губернии. СМИБГКЗК. т.4., ч.1. Тифлис. 1888;

⁵Марков Ф.Г. Земельное довольствие государственных крестьян Закавказского края. СМИБГКЗК. т.2, ч.2.,Тифлис. 1887; уенə onun. Экономический быт государственных крестьян Эриванского уезда. СМИБГКЗК. т.3, ч.1, Тифлис. 1887;

⁶ 143.Петрович П. Хлопководство в Закавказье. Тифлис. 1912.

⁷ А.В.Царвицкий. Экономический быт государственных крестьян северо-западной части Шарура и восточной части Даралагеза Шарур-Даралагезского уезда Эриванской губернии. СМИБГКЗК. т.4., ч.1, Тифлис. 1888;

Dissertasiya yazılarkən Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi(AMEA TİEA), Rusiya Dövlət Tarix Arxivi (RDTA) və Gürcüstan Respublikası Dövlət Tarix Arxivindəki (GRDTA) sənədlər əsas mənbə rolunu oynamışdır. Həmin sənədlərdə çarizmin müstəmləkəçi aqrar siyasətinin mahiyyəti, mülkədar torpaq sahibliyi, torpaqdan istifadə qaydaları və sairədən bəhs edən dəyərli faktlar var.

ARDTA-nın Bakı və Yelizavetpol quberniyaları, habelə Dağıstan vilayəti və Zaqatala dairəsi və əlaqədar olan çoxsaylı fondlarında quberniya idarələri, qubernator dəftərxanaları, xəzinə palataları, kəndli işləri üzrə quberniya idarələri, statistika komitələri və müxtəlif idarələrə aid fondlarında (f. f. 1,7,13, 15, 20, 22-23, 35,43, 51, 55, 64, 69, 71, 77, 396, 998 və s.) sahibkar torpaqlarında yaşamış kəndlilərin sayı və etnik tərkibi, miqdar dinamikası, bu kəndlilərin torpaq təminatı, torpaq və sudan istifadə qaydaları, sahibkar kəndində sosial-iqtisadi münasibətlərin təkamülü və s. haqqında çoxlu materiallar qorunub saxlanır.

ARDA-nın bəzi fondlarında, o cümlədən ADR hökumətinin Əkinçilik və Dövlət Əmlakı İdarəsinin fondunda (f. f. 77, 277, 278 və s.), bəzi sovet idarə və müəssisələrin fondlarında(f.387 və s.), xüsusilə də 1921-ci və 1926-cı illər siyahıyaalınmalarının məlumatları əks olunan sənədlərdə tədqiqat dövrümüzün sonunda Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndində əhalinin sayı, torpaq və su təminatı, kənd təsərrüfatı istehsalı və s. haqqında qiymətli məlumatlar vardır.

Dissertasiyanın yazılmasında istifadə etdiyimiz mənbələrin və ilk növbədə, arxiv materiallarının bir hissəsinin toplandığı icmal və toplular da¹ tədqiqatımızın daha da zənginləşməsinə kömək etmişdir.

¹ Реформа поземельного устройства государственных крестьян Закавказья в конце XIX века. (Сборник документов).Сухуми. 1952; Документы по русской политике в Закавказье. Выпуск 1. Издание Особой Комиссии при Министерстве Иностранных Дел Азербайджанской Республики. Баку. 1920; Из истории аграрной политики царизма в Грузии, Азербайджане и Армении(сб. архивных материалов).Ереван. 1954; Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60 гг.XIX века. т.ІІ. М.–Л.,1936; Крестьянская реформа в России. Сборник документов. М., 1954; Обзор Бакинской губернии за 1900 г. Приложение к Всеподаннейшему отчету. Баку. 1901; Сборник правительственных распоряжений и решений по устройству быта крестьян и поселян Кавказского края (1864-1880 гг.).

Tədqiqatımızda Cənubi Qafqaz tarixi ilə əlaqədar mənbələr içərisində islahatdan sonrakı Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndinin ümumi mənzərəsinin müxtəlif sahələrinə aid, o cümlədən, təsərrüfat həyatı, ticarət əlaqələri, məişət, əkin sahələri, vergilər, dövlət orqanlarına göndərilən rəsmi müraciətlər və s. baxımından əhəmiyyətli materialları əhatə edən ayrı-ayrı məcmuələrdən də istifadə edilmişdir.

Qafqaz Canişini və baş rəislərin dəftərxanası tərəfindən “Qafqaz təqvimi” adı ilə çap edilən illik **məcmuələrin**¹ əhatə etdiyi materiallar da zənginliyi və çoxsahəliliyi baxımından da tədqiqatımıza xeyli kömək etmişdir.

Mövzuya aid mənbələr sırasına Qafqazda müstəmləkə idarəçilik strukturlarında müxtəlif pillələrdə çalışmış çar məmurlarının hesabatları, **yazışmaları**², dəftərxana jurnalları, kəndlilərlə bağlı materiallar, hesabatlar, protokolları və digər sənədləri əlavə etmək olar. Bu materialların əldə olunması işə lazımı məlumatların daxil edilməsinə kömək etmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın ən əsas və başlıca elmi məqsədi XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndinin sosial - iqtisadi tarixinin ümumi, tam və bitkin mənzərəsini yaratmaqdır. Hazırkı tədqiqatın əsas məqsədlərindən biri konkret olaraq sahibkar kəndində 1870-ci il 14 may kəndli islahatının həyata keçirilməsi haqqında verilmiş dövlət fərmanının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar XIX əsrin son otuzilliyində Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndində yaranmış müxtəlif dəyişiklikləri öyrənməkdir.

Тифлис.1880; Сельское хозяйство и аграрные отношения. Сборник документов и материалов. т.1. Тифлис.1937; Сельское хозяйство и аграрные отношения. Сборник документов и материалов.т.2., Тбилиси. 1950; Сельское хозяйство и аграрные отношения. Сборник документов и материалов. т.4., Тбилиси. 1955.

¹ Кавказский календарь., № 10,1900 г., разд. III; Кавказский календарь., № 11, 1903 г.,разд. III; Кавказский календарь., № 11,1906 г.,разд.III və s.

²Всепопданнейший отчет о произведенной в 1905 г. по высочайшему повелению сенатором Кузьминским ревизии горада Баку и Бакинской губернии. Баку. 1905; Документы по русской политике в Закавказье. Выпуск 1. Издание Особой Комиссии при Министерстве Иностранных Дел Азербайджанской Республики. Баку. 1920; Отчет по главному управлению Наместика Кавказского за первое 10-летие управления Кавказа и Закавказским краем князем Михаилом Романовичем. 6 декабря 1862 года. Тифлис. 1873.

Əsas məqsədə nail olmaq üçün dissertasiyada aşağıdakı konkret vəzifələrin həllinə cəhd göstərilmişdir:

- 1870-ci il 14 may Əsasnaməsinin başlıca məğzi, məqsədləri və onun reallaşdırılmasının nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi;

- Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndində mülkədar torpaq sahibliyi və kəndli torpaq sahibliyindən istifadənin başlıca forma və üsullarını müəyyənləşdirməsi;

- XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində çarizmin Şimali Azərbaycanda apardığı müstəmləkəçi aqrar siyasətin mahiyyəti, məqsədi, təkamülü və bu siyasətin reallaşdırma üsullarının dəyərləndirilməsi;

- tədqiq edilən dövrdə Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndində baş vermiş sosial - iqtisadi proseslərin xarakteri, gedişi və nəticələrinin araşdırılması;

- sahibkar kəndində əmtəə - kapitalist münasibətlərinin meydana çıxması səbəbləri, təkamülü və bu inkişafın nəticələrinin tədqiq edilməsi;

- XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndində baş vermiş dəyişikliklərin işıqlandırılması;

- 1912-1913-cü illərin aqrar islahatlarının Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndində yaratdığı köklü dəyişikliklərin araşdırılması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan tarixşünaslığında XX əsrin ortalarından başlayaraq XIX əsrin həm birinci, həm də ikinci yarısını tədqiq edən əsərlərdə Şimali Azərbaycanın dövlət kəndində aqrar münasibətlər, sosial-iqtisadi vəziyyət, sinfi mübarizə və bir çox başqa mövzulardan bəhs olunsa da, lakin bu tədqiqatlarda Şimali Azərbaycan sahibkar kəndi bir növ diqqətdən kənar qalmışdır. Buna görə də dissertasiyada:

- Şimali Azərbaycan sahibkar kəndində ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı sahələrinin vəziyyəti, göstəriciləri, sahibkar kəndlilərinin yaşayış yeri, torpaqdan istifadə qaydaları, ödədikləri vergilər, kəndli – sahibkar münasibətləri və s. məsələlər kompleks şəkildə araşdırılır, onların dövlət kəndindəki müvafiq göstəricilərlə müqayisələri verilmişdir;

- işin gedişində çox geniş statistik hesabat, sənədli və arxiv materiallarını təhlil edib ümumiləşdirmək yolu ilə çıxarılmış nəticələr əsasında 1917-ci il Oktyabr çevrilişinə qədərki Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndi tarixinin ümumiləşdirilmiş mənzərəsini yaratmaq üçün çoxlu hesablamalar və təhlillər aparılmış, cədvəllər tərtib olunmuş, inandırıcı qənaətlər əldə edilmişdir.

Bütövlükdə dissertasiya həm sovet, həm də milli tarixşünaslığımızda Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndinin XIX əsrin sonu - XX əsrin

əvvəllərindəki sosial- iqtisadi inkişafını kompleks araşdırmaq üçün edilən, demək olar ki, ilk addımdır.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Dissertasiyanın metodoloji əsasını müqayisəli təhlil və sistemli analiz üsulları təşkil edir. Mövzu ilə bağlı müxtəlif xarakterli məlumatlar və faktlar qarşılıqlı şəkildə təhlil olunmuş, nəzəri mülahizələrlə faktiki materiallar əlaqələndirilib bir kontekstdə nəzərdən keçirilmişdir. Eyni zamanda məntiqi təhlil yolu ilə konseptual elmi nəticələr, nəzəri ümumiləşdirmələr əldə olunmuş, ümumi ictimai inkişaf qanunları əsasında baş vermiş hadisələrin və proseslərin müxtəlif tərəfləri, o cümlədən, siyasi və iqtisadi, araşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində, daha dəqiq desək, 1870-ci il 14 may Kəndli Əsasnaməsinin qəbul edilməsindən 1917-ci il də daxil olmaqla olan dövrdə Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndinin tarixinin indiki siyasi müstəqilliyimizin verdiyi imkanlar daxilində yenidən və obyektiv şəkildə araşdırılması, onun başlıca inkişaf və təkamül meyllərinin müəyyənəşdirilməsi bütövlükdə, nəinki, kəndimizə və kənd təsərrüfatımıza, eləcə də bütün Şimali Azərbaycanın o dövr tarixinə vaxtilə yapışdırılmış bəzi qeyri- elmi baxışları və qiymətləri təkzib etməyə, tariximizin o dövrünü obyektiv qiymətləndirməyə imkan verməsidir. Tədqiqat bir daha sübut edir ki, o dövrdə Şimali Azərbaycan kəndi feodal-patriarxal ənənələrin hökm sürdüyü məkan yox, əmtəə-kapitalist münasibətlərinin intişar tapdığı ölkə olmuşdur.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya və onun materiallarından ali məktəblərdə tədris olunan Azərbaycan tarixi kursunun tədrisində, bakalavr, magistratura və doktorantura pillələrində mühazirə, seminar və xüsusi kursların keçilməsində istifadə edilə bilər. Dissertasiyada gətirilən faktik materiallardan və ümumiləşdirmələrdən Şimali Azərbaycanda çarizmin müstəmləkə aqrar siyasətinə dair ümumi və xüsusi tematik əsərlərin, habelə ali, orta ixtisas və orta məktəblər üçün dərsliklərin yazılmasında da istifadə oluna bilər.

Tədqiqat materialları o dövr Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi həyatında və məişət tərzində baş verən müxtəlif dəyişikliklər barədə elmi fikrin formalaşmasında, Şimali Azərbaycanın kəndinin tarixini kompleks şəkildə əks etdirən fundamental dərslik və əsərlərin hazırlanması üçün faydalı ola bilər.

Dissertasiyanın materialları XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan kəndi və orada baş vermiş yeniliklərlə bağlı ən müxtəlif məsələlər haqqında geniş məlumat əldə etmək istəyən tarixçilər, gənc

mütəxəssislər, digər peşə sahibləri və nəhayət, adi oxucular üçün də faydalı ola bilər.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın yeni tarixi” şöbəsində yerinə yetirilmiş və iki müzakirədən sonra müdafiəyə təqdim olunmuşdur. Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin monoqrafiyasında, elmi məqalələr və tezislərində, beynəlxalq və respublika elmi konfranslarındakı çıxışlarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

II.Dissertasiyanın əsas məzmunu

Dissertasiyanın **birinci fəsl** “**Azərbaycan sahibkar kəndi XIX əsrin sonlarında**” adlanır. Bu fəslin “**1870-ci il 14 may Kəndli Əsasnaməsinin elan olunması və Nizamnamə sənədlərinin hazırlanması**” adlı ilk yarım-fəslində deyilir ki, çarizmin milli uçqarlarda, o cümlədən, Şimali Azərbaycanda apardığı aqrar siyasət milli müstəmləkəçilik siyasəti ilə üzvi surətdə **bağlı idi**¹. Rusiyada 1861-ci il fevralın 19-da kəndli islahatının elanının ardınca, milli uçqarlarda, bu islahatın keçirilməsinə hazırlıq **başladı**². İslahat ərəfəsində, yəni 1869-cu ildə Bakı quberniyasında sahibkar kəndliləri bütün kəndlilərin 17,8 faizini, Yelizavetpol quberniyasında isə 1/4-ni təşkil **edirdi**³.

Şimali Azərbaycanda islahat haqqında layihə Qafqaz Cənubunu yanında Baş idarədə Rusiya hökumət Senatının 5 üzvü və yerli qubernatorların iştirakı ilə 1869-cu ilin yanvarın 12-17-də və noyabrın 10-24-də 14 dəfə geniş müzakirə edilmişdi. Bu müzakirələrin nəticəsində

¹Orucov H.Ə. Stolpin irticası dövründə Azərbaycanda çarizmin aqrar siyasəti haqqında. S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi Əsərləri. Sosial Elmlər Seriyası. №1. 1958., s.106

² Государственный Исторический Архив Грузинской Республики., ф.416, оп. 3, д. 264, л.2

³ Сумбатзаде А.С. К вопросу об оценке исторического значения законодательного акта от 14 мая 1870 г. о так называемой «аграрной реформе» в Азербайджане, Армении и части Грузии // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. М., 1961, s.234

gələcək islahatın, demək olar ki, bütün əsas detalları dəqiqləşdirilmişdi. Nəhayət 1870-ci il 14 may Kəndli Əsasnaməsi elan **olundu**¹.

Kəndli Əsasnaməsinin məzmununda nəzərdə tutulduğu kimi, islahatın həyata keçirilməsi üçün hazırlanmış Nizamnamə fərmanlarına görə 15 yaşına çatmış sahibkar kəndlisi kişilər indiyə qədər öz istifadəsində olan pay torpaqlarında, bu şərtlə ki, bu 5 desyatindən artıq olmasın, öz təsərrüfatlarını müstəqil idarə edə bilərdilər. Amma burada 1847-ci il əsasnamələrindən fərqli olaraq sahibkar kəndliləri faktiki 5 desyatindən artıq olan torpağını öz ağalarına geri qaytarmağa borclu sayılırdılar. Doğrudur, burada o da bildirilirdi ki, həmin artıq hissə yenə də həmin sahibkar kəndliyə, yalnız indi icarəyə verilmək şərtlə, qaytarıla **bilərdi**².

Quberniya kəndli məsələləri komissiyalarının yaradılması islahatın həyata keçirilməsi yolunda ilk addımlardan biri oldu. Quberniya kəndli məsələləri komissiyalarının fəaliyyətə başlaması üçün isə ilk və ən vacib işlərdən biri, Əsasnamənin 4-cü maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi, sahibkarlarla onların torpaqlarında yaşayan kəndlilərin münasibətlərinin hüquqi əsaslarını müəyyən edən xüsusi aktların hazırlanması oldu. Bu aktlar sahibkar kəndində islahatın həyata keçirilməsi gedişində başlıca sima olan «mülki vasitəçilər»in fəaliyyəti üçün əsas götürülürdü və islahata aid sənədlərdə «ustavnie qramota», «Nizamnamə fərmanları» adlanırdı.³

1870-ci il 14 may Kəndli Əsasnaməsinin ətraflı şəkildə nəzərdən keçirilməsi islahatın, çar məmurlarının da bəzən söylədikləri kimi, kəndlilərin maraq və mənafeələrinə xidmət etdiyini deyil, çox hallarda bunun əksini **göstərirdi**⁴. Əsasnamənin 124-139-cü maddələri xüsusi olaraq bu «fərmanın» məzmununa həsr **edilmişdi**⁵. Əsasnamədə kəndli ailəsində yaşayan 15 yaşına çatmış hər biri kişi üçün 5 desyatindən az olmayaraq pay torpağı ayrılması göstərilə də, qanunun 135-ci maddəsinə görə bir ailə və

¹ Авалиани С.Л. Крестьянский вопрос в Закавказье. т. III., Одесса. 1914, s.41-42

² Богданова Н.Г. //Аграрные отношения в Азербайджане в 1870-1917 гг. // Исторические записки. 1941 г., №.12., s.212-213

³ Отчет по главному управлению Наместика Кавказского за первое 10-летие управления Кавказа и Закавказским краем князем Михаилом Романовичем. 6 декабря 1862 года. Тифлис. 1873., s.30

⁴ Сумбатзаде А.С. К вопросу об оценке исторического значения законодательного акта от 14 мая 1870 г. о так называемой «аграрной реформе» в Азербайджане, Армении и части Грузии, s.237

⁵ **Полное Собрание Законов Российской Империи**. Собрание второе. т.45., СПб. 1874., s.644-646

həyət üçün 15 desyatindən çox və 7,5 desyatindən az olmayaraq torpaq sahəsinin satın alınmasına icazə **verilirdi**¹.

Beləliklə, 1870-ci il 14 may Əsasnaməsinin məzmununa ötəri nəzər salınmasından sonra ilkin olaraq bunu söyləmək mümkün olardı ki, hökumət orqanları islahatla iki bir-birinə zidd olan tərəfləri barışdırmağa çalışırdı. Lakin Əsasnamə, hətta həyata keçirilməyə başlandıqdan sonra belə, bir çox mühüm məsələlərin həlli yenə də yarımçıq qalmış oldu. Bunlardan biri müvəqqəti mükəlləfiyyətlik dövründə kəndlilin pay torpağından istifadə əvəzinə mülkədara ödəyəcəyi verginin pulla əvəz edilməsi, digəri isə kəndlilin müvəqqəti mükəlləfiyyətli vəziyyətinə son qoyulmaması idi.

Bu fəslin **“Sahibkar kəndlilərinin torpaqları”** adlı ikinci yarım-fəslində deyilir ki, Şimali Azərbaycanda sahibkar kəndlilərinin pay torpaqları problemindən danışdıqda, bu torpaqların vəziyyəti və onlardan istifadə qaydaları nəzərdə tutulur.

1886-cı il ailə siyahılarına görə bütövlükdə Şimali Azərbaycanda islahatdan 15 il sonra 64 130 kəndli həyəti və ya təsərrüfatında 425831 sahibkar kəndlisinin və bunların istifadəsində təqribən 480640 desyatın torpağın, o cümlədən 438 min desyatın əkinə yararlı və 42639 desyatın əkin yararlı olmayan pay torpaqlarının olduğu qeydə alınmışdı. Sahibkar kəndlilərinin 92 %-dən çoxunun yalnız 2 desyatınə qədər pay torpağına sahib olması isə aztorpaqlılığın sahibkar kəndində həddən artıq özünə yer alması, onların təsərrüfatçılıq üçün son dərəcə məhdud imkanlara malik olmasından xəbər verirdi. Bu isə bütün sahibkar kəndli təsərrüfatlarının, təxminən 92%-dən çoxunun bir-birinə bənzər vəziyyətdə olması **demək idi**².

Rusiya işğalından sonra qəbul edilmiş əksər aqrar qanunlarda Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndlisi normal hədd kimi götürülən 5 desyatınə isə, daha dəqiq desək, 2-5 desyatın arası pay torpaqlarına 4479 sahibkar kəndlisi təsərrüfatında (7,15%) yaşayan 30309 nəfər malik idi.

Təbii artım və s. səbəblərdən bu kateqoriyadan olan torpaqlara aid göstəricilərin get - gedə azalması kəndli torpaq sahiblərinin təsərrüfat imkanlarının məhdudluğundan xəbər verirdi. Nəhayət, cəmi 861 kəndli təsərrüfatında (1,5 %) 5811 sahibkar kəndlisinin 5 desyatindən daha çox

¹ Yenə orada, s.646

² Сведения о числе крестьян, живущих на владельческой земле в губерниях: Бакинской, Елизаветпольской и Эриванской с показанием количества десятин земли находящейся в наделе или пользования у названных крестьян, а также размеров и виды повинностей, уплачиваемых крестьянами за эти земли. Тифлис. 1893., s.105-110

torpaqlara malik olması isə bütün sahibkar kəndində təminatlı təsərrüfatların sayca azlığından xəbər **verirdi**¹.

Kəndli islahatından sonra Şimali Azərbaycan kəndində sahibkar kəndli torpaq sahibliyi iki formada mövcud olmuşdur. Bunlardan birinci qrupu son dərəcə azlıq təşkil edən sahibkar kəndlilərinin hələ islahata qədər və bir qədər də islahatdan sonra notariat qaydası ilə aldıkları xüsusi torpaqlar idi. İkinci qrup torpaqlar isə Şimali Azərbaycanda bir çox onilliklər ərzində mövcud olan ənənələrə görə, rəsmən mülkədarların mülkiyyətində olmasına baxmayaraq, sahibkar torpaqlarının müəyyən hissəsinin həmin torpaqlarda yaşayan kəndlilərə pay torpağı hüququnda verilən hissəsi idi. Belə pay torpaqlarını satmağa, bağışlamağa hüququ olmayan kəndlilər, əslində onların faktiki istifadəçiləri idilər.

Kəndli torpaq sahibliyinin artmasının başqa bir forması həm sahibkar, həm də dövlət kəndlilərinin bir hissəsinin 1870-ci illərin sonlarından başlayaraq müxtəlif ölçülərdə torpaq sahələrini satın almaları idi. XIX əsrin ortalarında Bakı və Yelizavetpol quberniyaları üzrə 1140 desyatindən çox xüsusi kəndli torpaqlarına malik təsərrüfatların olması qeydə alınmışdı və əsrin sonlarına yaxın belə torpaqlar təqribən 18 min desyatindən **çox idi**². Kəndli Əsasnaməsinin elanından keçən 30 ildə təqribən 120 desyatınə yaxın torpağın xüsusi mülkiyyətə çevrilməsi kəndli torpaq sahibliyinin yaranmasının yeni, lakin cüzi **mənbəyi idi**³.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq bu iki quberniya üzrə ayrı-ayrı qəzalarda banklar və xüsusi kredit təşkilatları tərəfindən alınan borcdan istifadə edilməsi bu işdə müəyyən dönüş yaratsa da, lakin yenə də vəziyyətdə ciddi bir dəyişiklik baş vermədi. 1912-ci il 20 dekabr qanununun elanına kimi Yelizavetpol quberniyasında cəmi 67 kəndli ailəsi 2134 desyatın torpaq sahəsi satın ala **bilmişdi**⁴.

Bu fəslin **“Mülkədar torpaq sahibliyi kəndli islahatından sonrakı dövrdə”**adlı üçüncü yarım fəslində bildirilir ki, Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında, habelə Zaqatala dairəsində yüzlərlə desyatindən başlamış 90

¹ Сборник статических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края. Тифлис. 1899, s.119-120

² Материалы по вопросу и распрос. действий Крестьянского поземельного банка на Закавказский край. Тбилиси. 1904, s. 118-119

³ 20 лет Азербайджанской Советской Социалистической Республики. Сборник статей. Баку. 1940., s.44

⁴ Авалиани С.Л. Крестьянский вопрос в Закавказье. т. IV . Тифлис.1920, s.226-227

min desyatınə qədər xüsusi mülkiyyətdə olan torpaq sahələri var idi. Bəzi məlumatlara görə Şimali Azərbaycanın bütün əkin sahələrinin 16 faizi bəy və mülkədarlara **məxsus idi**¹.

Bunlar Yelizavetpol quberniyasında Zülqədərovlar, Məlikbəyovlar, Usmiyevlər, Vəzirovlar, Mirzəyevlər, Cavanşirovlar, Ağalarovlar, Cəlalovlar, Rüstəmbəyovlar, Naxçıvan qəzasında Naxçıvanskiyə və Kəngərinskiyə, Lənkəran qəzasında Talışinskiyə və digərləri idi. Belə mülkədarların hər birinin torpaq sahələri on min desyatindən də çox idi. Hətta Zülqədərovların 35 min, Usmiyevlərin 40 min, Cavanşirovların 18 min desyatınə yaxın torpaq mülkləri **var idi**².

Şimali Azərbaycanda bütün mülkədarların cəmi 70 %-dən bir qədər çoxunu təşkil edən torpaq sahibi olan bəylərin hər birinin cəmi 25 desyatınə qədər ümumi torpaq sahəsi var idi və bunun da, orta hesabla, hər birində cəmi 6,3 desyatini əkinə yararlı **idi**³. Bəy və ağaların cəmi 16 %-ə yaxın hissəsinin 25-100 desyatın arası torpaq mülkü var idi və bunların, orta hesabla, hər birində əkinə yararlı torpaq sahəsi 45,6 % idi. Ən nəhayət, hər birində, orta hesabla, 160 desyatınə yaxın əkinə yararlı torpaq sahəsi olan cəmi 8 % mülkədarlar 100-500 desyatın arası torpaq sahələrinə malik **idilər**⁴.

Şimali Azərbaycan mülkədarlarının yalnız 4%-i 500 desyatindən yuxarı torpaq sahəsinə və hər biri, orta hesabla, 1580 desyatın münbit torpaq sahəsinə malik idi. Rəqəmlərdən göründüyü kimi, ali müsəlman silkinin cəmi 1000 nəfər nümayəndəsi, təxminən 1500 desyatın əkinə yararlı torpaq sahəsinə, çox böyük sayda – 14 min nəfərdən çoxu isə 6,3-180 desyatın arası münbit torpaq sahəsinə **malik idi**⁵. Müəyyən edilmişdir 4255 sahibkar mülkiyyətçi qeydə **alınmışdır**⁶. Bu rəqəmlər quberniyalarda

¹ Умаев А.А. Процессы капиталистического развития в сельском хозяйстве Азербайджана в конце XIX-начале XX веков, s.301

² Набиев Т.Э. Аграрные отношения во владельческой деревне Азербайджана во второй половине XIX–начале XX вв. Автореф. дисс....док. экон. наук. Баку. 1971, s.10

³ АДТА., f.43, siy.1,iş 3, vər.3

⁴ yenə orada, f.387, siy.1, iş 300,vər.6-7

⁵ yenə orada, vər. 8-9

⁶ Исмаилов М.А.Товарное производство и капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX-XX вв. В сборнике «Генезис капитализма в Закавказье». Баку. 1969, s.75

hesablama palataları tərəfindən aparılmış yoxlamaların nəticələri ilə də üst-üstə düşmüşdür.

XIX əsrin 80-90-cı illərində Şimali Azərbaycanda 4600 mülkədar malikanəsinin 743 min desyatınə yaxın torpaq sahəsi var idi və bunlardan, təxminən 3000-ə yaxınının 25 desyatınə qədər, 1380-nin 500 desyatınə qədər 230-dan çoxunun isə 500 desyatından yuxarı torpağı **var idi**¹.

İslahatdan sonrakı 3 onillik ərzində müxtəlif səbəblərdən mülkədar torpaq sahibliyi kateqoriyalarında ciddi dəyişikliklər baş verir. Belə ki, 25 desyatınə qədər torpağı olan malikanələr əsrin sonunda artıq 6000-dən çox idi. 500 desyatınə qədər torpağa malik malikanələr isə 2 dəfə artaraq 2065, 500 desyatından çox torpağa malik olan mülkədar malikanələrinin sayı isə artaraq 215 **olmuşdu**². Rəqəmlərdən görüldüyü kimi, bəhs edilən və həm də çox da böyük olmayan vaxt ərzində birinci kateqoriyaya daxil olan və nisbətən az torpağa malik mülkədarların sayı 43,3 faiz, orta kateqoriyaya daxil olan mülkədar malikanələri 67,5 faiz artmışdı. İri mülkədar malikanələrinin sayındakı fərq isə o qədər də ciddi deyildi. Burada ən az inkişaf dinamikası nisbətən kiçik mülkədar malikanələrinə, ən çoxu isə orta kateqoriyaya daxil olan mülkədar malikanələrinə aid idi.

Belə bir fakt da xüsusi maraq doğurur ki, təxminən 30 ilə yaxın bir müddətdə malikanələrin ümumi sayının 4600-dən 8411-ə çatması ilə eyni vaxtda onların mülkiyyətində olan torpaqların həcmünün 742 min desyatından 798 min desyatınə çatması, yəni cəmi 56 min desyatın artması mülkədar torpaq sahibliyi daxilindəki bəzi proseslərlə əlaqədar idi.

Beləliklə, araşdırmalar və rəqəmlərin müqayisəli təhlili sübut edir ki, XIX əsrin 80-90-cı illərində mülkədarların və digər torpaq sahiblərinin mülkiyyətində olan 798 min desyatın torpaq sahəsinin yarısından çoxu və ya 540316 desyatını bütün torpaq sahiblərinin cəmi 7,5 faizini təşkil etdiyi halda, həmin vaxt sayı, təxminən 16 min nəfərə çatan xırda torpaq mülkiyyətli mülkədarlar bütün torpaq sahiblərinin 60 faizini, orta miqyaslı torpaq mülkiyyətli mülkədarlar isə 32,5 faizini təşkil edirdilər. Beləliklə, torpaq mülkiyyətçiləri içərisində ümumi sayın 60 faizini təşkil edən xırda mülkədarların malik olduqları torpaqlar ümumilikdə xüsusi mülkiyyət fondunun heç 1/8-ni də təşkil etmirdi (Hesablamalar bizimdir-F.B.).

Beləliklə 1870-ci il 14 may islahatından sonrakı dövrdə hüquqi cəhətdən mülkədar torpaq sahibliyinin statusunda, demək olar ki, heç bir dəyişiklik baş verməyə də, həmin dövrdə bu mülkiyyət növü həm miqdar,

¹ ADTA, f.43, siy.1, iş 3, vər.3-18

² yenə orada, vər. 40

həm keyfiyyət, həm tərkib, həm istifadə qaydaları, həm də təyinat baxımından ciddi proseslərin nüfuzedic təsirlərinə məruz qalmışdır.

Bu fəslin **“Sahibkar kəndlilərinin torpaqdan istifadə etməsinin başlıca xüsusiyyətləri”** adlı dördüncü yarımfaslında deyilir ki, 1870-ci il 14 may Kəndli Əsasnaməsinin qəbulundan sonra kəndlilərin pay torpaqlarından istifadə məsələsi müəyyən müddət, demək olar, dəyişilməz qalırdı. Belə ki, Əsasnamədə açıq şəkildə bildirilirdi ki, sahibkar kəndliləri nizamnamə fərmanlarının qüvvəyə minməsinə qədər əvvəllər mövcud olmuş mükəlləfiyyətlərini yerinə yetirməli **idilər**¹.

Lakin islahatdan sonrakı onilliklərin gedişində hər halda bəzi dəyişikliklər baş vermişdi. Demək lazımdır ki, yeni Əsasnamə ilə vergilərin və mükəlləfiyyətlərin əvəzində kəndlilərin pul vergisi ödəmələri qaydasının müəyyən edilməsi kəndlilərin vəziyyətini nəinki yaxşılaşdırmadı, əksinə, onların maddi vəziyyətini daha da ağırlaşdıraraq əlavə problemlər yaratmış **oldu**². Şimali Azərbaycanda kəndlilin pay torpağından istifadə müqabilində öz sahibkarına ödədiyi vergilər, nəinki, ağır idi, hətta XIX əsrin I yarısı və ortaları ilə müqayisədə artıb, bəzən məhsulun yarıya qədərini təşkil **edirdi**³.

İslahatdan sonra sahibkar kəndində pay torpaqlarından istifadə müqabilində icra olunan mükəlləfiyyətlərin və vergilərin əvəzinin pulla ödənilməsi, əslində, yeni kapitalist münasibətlərinin inkişafına yol açdı. Lakin bu proses digər Qafqaz və mərkəzi quberniyalarla müqayisədə Şimali Azərbaycanda sahibkar kəndlisi üçün ağırlı-acılı keçir və onun vəziyyətinin pisləşməsilə nəticələnirdi.

Formal olaraq guya ki, kəndlilərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən biri sayan Kəndli Əsasnaməsinin qəbulu əslində 1847-ci il əsasnamələri ilə müqayisədə sahibkar kəndlilərini öz pay torpaqlarına daha sıx bağlayaraq, bir növ onların öz mülkədarından asılılığını daha da artırmış oldu. Nizamnamə fərmanları kəndlilin 5 desyatın pay torpağı ilə təminatı ilə eyni vaxtda «kəsiklər» məsələsini də gündəmə **gətirmişdi**⁴. Eyni zamanda, təcrübədə çox nadir kişi əhali üçün adambaşına 5 desyatın pay torpağı olan kəndlilərə rast **gəlinirdi**⁵.

¹ Агаян Ц.П. Крестьянская реформа от 14 мая 1870 года. Баку. 1956, s.205

² Дадашев Г.А. О феодально - крепостнических остатках в пореформенном Азербайджане //Труды Азерб. Филиала ИМЛ при ЦК КПСС, т.20, 1957, s.23

³ Гасанов И.М. Частновладельческие крестьяне в Азербайджане в первой половине XIX века. Баку. 1957, s.220-221

⁴ Авалиани С.Л. Крестьянский вопрос в Закавказье. т. IV, s.3

⁵ ADTA., f.1, siy.1, iş.45, vər.1,3-4

Sahibkar torpaqlarında yaşayan kəndlilərin pay torpağının azlığı, çatışmazlığı üzündən onlar müxtəlif formada torpaq sahələrini icarəyə **götürdülər**¹. L.H.Həsənovanın tədqiqatında sahibkar kəndlilərinin torpaq sahələrinin icarə formaları haqqında çoxlu faktiki materiallar verilmişdir.

İslahatdan sonra Şimali Azərbaycan quberniyaları arasında sahibkar kəndlilərinin icarə etdiyi torpaqlarda əkin sahələrinin üstünlüyü diqqəti cəlb edir. Yelizavetpol quberniyasında istifadə edilmə dərəcəsinə görə ikinci yeri otlaq və biçənəklər, Bakı quberniyasında isə biçənəklər tuturdu. Əvəzində Bakı quberniyasında hər kəndin payına icarə olunan torpaqların otlaq hissəsi üçüncü, biçənək hissəsi isə ikinci yerdə idi. Bakı quberniyasında bir kəndə düşən biçənək torpaqlar, orta hesabla 34,3 desyatin, Yelizavetpol quberniyasında isə 32,8 desyatin idi. Bu vəziyyətdə biçənək yerlərinin icarə olunması səviyyəsi Yelizavetpol quberniyasında Bakı quberniyasından ona görə müəyyən qədər yüksək idi. Belə ki, Bakı quberniyası yem bitkilərinin becərilməsi və kəndlərdə otlaq sahələrinin sahəsinə görə Yelizavetpol quberniyasından 1,5 dəfə geri **qalırdı**².

XIX əsrin 80-cı illərinin ortalarında Şimali Azərbaycan sahibkar kəndində kəndlilərin torpaq icarə etmələri formalarının nəzərdən keçirilməsi torpaqdan istifadə edilməsi xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə xeyli kömək edir. Belə ki, sahibkar kəndlilərin icarə formaları içərisində ən çox olanları xırda və qısamüddətli **icarələr idi**³.

Sahibkar kəndlilərinin öz mülkədarlarından və digər mülkiyyətçilərdən torpaq icarəetmə haqqını ödəmə formaları da müxtəlif idi. Ən çox yayılan formalar aşağıdakılar idi: 1) pulla ödəmə; 2) məhsulla ödəmə və ya paydarlıq; 3) işləyib ödəmə; 4) ilk üç formanın qarışığı və 5) icarə edilmiş otlaqlarda otarılan mal-qaranın sayına görə icarə haqqının pulla ödənilməsi. Sonuncuya Yelizavetpol quberniyasının Qazax, Zəngəzur, Yelizavetpol və Ərəş qəzalarında, Bakı quberniyasında isə Quba, Göyçay və Şamaxı qəzalarında daha çox rast **gəlinirdi**⁴.

Tədqiqatlar bir daha sübut edir ki, XIX əsrin son 30 ilində də Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndinin kəndli sakinlərinin torpaqdan istifadəsinin ən başlıca xüsusiyyətləri bu istifadənin hələ də qarışıq şəkildə qalması idi.

¹ Həsənova L.L. İslahatdan sonrakı dövrdə Azərbaycanda torpaq münasibətləri, s.18

² МИЭБГКЗК. т.5, s.83-84

³ yenə orada, s.122

⁴ yenə orada, s.130

Dissertasiyanın **ikinci fəsl** “**Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndi XX əsrin əvvəllərində**” adlanır və üç yarım fəsildən ibarətdir. Bu fəslin “**XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndində çarizmin aqrar siyasətinin xüsusiyyətləri**” adlı ilk yarım fəslində bildirilir ki, XX əsrin əvvəllərində çarizmin milli ucqarlarda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda apardığı aqrar siyasət əvvəllər olduğu kimi yenə də milli müstəmləkəçilik siyasəti ilə sıx bağlı idi. Çünki bu aqrar siyasətin əsasında milli rayonları Rusiya sənaye mərkəzlərinin sırf aqrar-xammal bazasına çevirmək məqsədi **dayanırdı**¹.

1870-ci il 14 may kəndli islahatı çarizmin Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda da kəndli-sahibkar münasibətlərində yeni mərhələnin başlanması demək olsa da, kəndlilər öz pay torpaqlarının sahiblərinə çevrilmədilər.

XIX əsrin son iki onilliyində, xüsusilə, yeni əsrin ilk illərində Cənubi Qafqazda kəndli-sahibkar münasibətləri probleminin həlli üzrə görülmüş işlər müvafiq qanunun qəbul edilməsi ilə başa çatmağa çox yaxın idi.

Cənubi Qafqazdakı yeni mürəkkəb siyasi vəziyyət bərpa olunmuş Qafqaz Canişini vəzifəsinə təyin edilmiş Voronsov-Daşkovun bölgəyə gəlişindən bir az keçmiş bir daha etiraf edildi. O yerlərdəki vəziyyətlə tanış olduqdan sonra müvəqqəti mükəlləfiyyətli vəziyyətin ən yaxın vaxtlarda dayandırılmasının vacibliyi fikri ilə razılaşmalı olmuşdu. Məsələ ilə bağlı gərginliyi aradan qaldırmaq üzrə Canişinin fəaliyyətinin nəticəsində 1905-ci ilin noyabrın 22-də «Qafqazda kəndli işinin nizama salınması haqqında qeydlər» adlı qanun layihəsi **yarandı**². Sənəd 1905-ci ilin noyabrın 22-dən başlayaraq Nazirlər Kabinetində 3 dəfə müzakirə **edildi**³.

1911-ci ilin 24 sentyabrında qanun layihəsi Dövlət Dumasına təqdim edildi və səs çoxluğu ilə qəbul **edildi**⁴. Sənəd 1912-ci ilin dekabrın 20-də çar II Nikolay tərəfindən imzalandı. Qanun çarizmin aqrar siyasətinin gedişində keyfiyyətə yeni mərhələnin başlanması **demək idi**⁵.

¹ Orucov H.Ə. Stolpin irticası dövründə Azərbaycanda çarizmin aqrar siyasəti haqqında. s.109

² Гугушвили П. В. Аграрные отношения в Закавказье на рубеже XIX-XX вв. Тбилиси. 1955., s.3-36

³ Семин О. Великая годовщина: Аграрный вопрос и крестьянская (крепостная) реформа на Кавказ. Киев 1911, s.136

⁴ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxiv (ADA)., f.77, siy.1, iş.47, vər.106

⁵ Orucov H.Ə. Stolpin irticası dövründə Azərbaycanda çarizmin aqrar siyasəti haqqında, s.115

Hakimiyyət strukturlarında 1912-ci il 20 dekabr qanununun Zaqatala dairəsinə də aid edilməsinin labüdlüyü aydın olduqdan sonra¹ 1913-cü il iyulun 7-də çar Dağıstan vilayəti və Zaqatala dairəsində sakinlərin bəy və keşkül sahiblərinə daşdıqları mükəlləfiyyətlərin ləğv edilməsi haqqında qanunu imzaladı².

Beləliklə, öz feodal-monarxist mahiyyətini hər vasitə ilə qorumağa çalışan, xəzinənin feodal rentası hesabına doldurulmasını ən optimal və sabit yol hesab edən feodal-müstəmləkəçi strukturlarının bütün cəhdlərinə baxmayaraq nəticə etibarlı ilə inkişaf edib dərinləşməkdə olan bazar iqtisadiyatının təzyiği altında Romanovlar rejimi az qala yarım əsrlik ləngimə ilə olsa da, feodalizmin əsas qalığı olan feodal torpaq sahibliyinin son qalıqlarını ləğv etmək, ağır şərtlərlə olsa da, pay torpaqlarının sahibkar kəndlilərinin xüsusi mülkiyyətinə vermək məcburiyyətində qaldı. Bu da Şimali Azərbaycanın kəndində bazar-kapitalist iqtisadiyyatının sürətlə təkamülü üçün geniş üfqlər açdı.

İşin ikinci fəslinin “Sahibkar kəndlilərinin arasında təbəqələşmənin yaranması və dərinləşməsi” adlı ikinci yarımfəslində deyilir ki, kəndli islahatının həyata keçirilməsi və bundan sonrakı illərdə Şimali Azərbaycanın kənd təsərrüfatında, bütövlükdə iqtisadiyyatda yeni kapitalist münasibətlərinin yaranması və genişlənməsi nəticəsində sahibkar kəndi daxilində, kəndli təsərrüfatlarının vəziyyətində baş vermiş mühüm dəyişikliklərdən biri də sahibkar kəndliləri sırasında əmlak və sosial təbəqələşmənin dərinləşməsi idi.

1886-cı il ailə siyahıyaalması nəticələrinə görə Şimali Azərbaycanda 64130 təsərrüfatda birləşən 425831 sahibkar kəndlisinin istifadəsində 480639 desyatın torpaq sahəsi olmuşdur. Bunlardan, təxminən və ya 92 %-i 57780 təsərrüfatda birləşmiş (bütün təsərrüfatların 92%-i) 390 min nəfərin (bütün sahibkar kəndlilərinin 92%-i) hər birinə, orta hesabla, 2 desyatınə qədər pay torpağı, 4479 təsərrüfatda (7,155%) birləşmiş 30309 nəfərin (7, 12 %) hər birinə 2-5 desyatın, 861 təsərrüfatda birləşmiş (1,5 %) 5811 nəfərin (1,5 %) hər birinə 5 desyatından yuxarı torpaq sahəsinin düşdüyü qeydə alınmışdı³.

¹ Rəhimov Ə.C. Azərbaycanda mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvi. Bakı. 1962, s.23

² ADTA., f.20, siy.1, iş 21, vər.6-10

³ Свод статистических данных о населении Закавказского края извлеченных из посемейных списков 1886 г. прил.4., Тифлис. 1893, s.34-35

Halbuki eyni vaxtda 786137 dövlət kəndlilərini əhatə edən 115237 təsərrüfatdan bu növ təsərrüfatların 47,3 %-ni təşkil edən 54990 təsərrüfatda birləşən 394100 dövlət kəndlisinin, hər biri, orta hesabla 2 desyatınə qədər pay torpağına malik idi. Bu həmin kateqoriyadan olan kəndlilərin də 50 %-i idi¹.

Göründüyü kimi, sahibkar kəndində kəndlilərin böyük əksəriyyəti – 92 faizi aztorpaqlı olduğu halda, dövlət kəndində bu göstərici, demək olar ki, 50 % idi.

Dövlət kəndliləri içərisində 2-5 desyatın arası torpaq sahəsindən istifadə edən təsərrüfatlar (49284) bütün təsərrüfatların 42,4%-ni, bu təsərrüfatlarda yaşayanlar (324572 nəfər) bütün xəzinə kəndlilərinin 41,1%-ni təşkil etdiyi halda bu göstəricilər sahibkar kəndindəki kəndlilərin 7,2 %-i, təsərrüfatların 7,15 %-i idi.

Dövlət və sahibkar kəndlilərinin təbəqələşmə dərəcəsi baxımından, təxminən, eyni vəziyyətdə olan, 5 desyatından yuxarı torpaq sahəsindən istifadə edilməsi göstəriciləri bir-birinə bir qədər yaxın olmuşdur. Belə ki, 67465 dövlət kəndlisinin (bütün kəndlilərin 8,55 %-i) və ya 10963 təsərrüfatı (9,4 %) belə torpaq payına malik idi. Təbəqələşmə baxımından sahibkar kəndinin göstəriciləri dövlət kəndini ilk iki kateqoriyaya aid nəticələr üzrə xeyli qabaqlamışdır.

Şimali Azərbaycan sahibkar kəndində təbəqələşmə baxımından azlıq təşkil edən varlı-qolçomaq kəndli təsərrüfatları olmuşdur və bu göstərici – 861 təsərrüfatda (1,5 %) birləşən 5811 varlı qolçomaq kəndli (1,5 %) orta ümumi Azərbaycan və dövlət kəndi ilə müqayisədə son dərəcə aşağı olmuşdur (müvafiq olaraq 6,6 % və 9,4 %)².

Şimali Azərbaycan sahibkar kəndində təbəqələşmə prosesi XX əsrin əvvəlində iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərlə, xüsusilə də kənd təsərrüfatı istehsalında əmtəə-kapitalist münasibətlərinin inkişafı və dərinləşməsi ilə əlaqədar, demək olar, yeni mərhələyə daxil olur.

Bu mərhələnin keyfiyyətə yeni olan xüsusi məzmun və formalar kəsb etməsindən geniş danışmaq imkanlarımız olmasa da, hər halda yeni aqrar qanunların qəbul edilməsilə əlaqədar yaranmış əlverişli şərait, ən çox da indi kəndlilərin öz torpaqlarının məcburi şəkildə satın almaları imkanının yaranması sahibkar kəndi daxilində əvvəlki 40 ilə yaxın müddətdə davam

¹ Сборник статических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края, s.35

² Свод статистических данных о населении Закавказского края извлеченных из посемейных списков 1886 г. прил.4., s.115-116

edən təbəqələşmə prosesinə indi yeni təkan vermiş oldu. Sahibkar kəndlilərinin 1,5 %-ini və təsərrüfatlarının yenə 1,5 %-ni təşkil edən varlı qolçomaq kəndlilər əkinə yararlı torpaqların, otlaq sahələrinin, ələ keçirərək XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində kənd təsərrüfatı məhsullarının çox hissəsinin istehsalçılara çevrildilər.

Şimali Azərbaycan kəndlilərinin 2-5 desyatın arasında torpaq sahəsinə malik olanlarının hər iki kənd üzrə saylarının müqayisəsi də yoxsul kəndli kateqoriyalarında olduğu kimi yenə də fərqli nəticələrin aşkar olmasını biruzə verir. Belə ki, ortabab sahibkar kəndlilərinin (30309 nəfər və ya ümumi sayda 7,12 %) birləşdikləri təsərrüfatlar dövlət kəndində olduğundan (234572) təqribən 8 dəfə az idi. Lakin ortabab kəndli kateqoriyası dövlət kəndində ümumi orta göstəricinin (786127 nəfərdən 234572 nəfəri) 41,1 %-ni təşkil edirdi. Halbuki təhlil olunan rəqəmlərin aid olduğu XIX əsrin 80-90-cı illərində sahibkar kəndi üzrə ortabab kəndlilərin sayı (425831 kəndlilin 30309-u) ümumi göstəricinin cəmi 7,12 %-ni təşkil edirdi. Ortabab kəndli kateqoriyasında sahibkar və dövlət kəndləri üzrə müqayisənin nəticəsinin belə fərqli olması (7,12%-ə qarşı 41,1%) təbəqələşmə dərəcəsinin sahibkar kəndində daha üstün olması faktını bir daha təsdiq etməlidir.

Sonda deyək ki, tədqiq olunan dövrə aid hər iki kənd üzrə varlı qolçomaq kəndli kateqoriyasına aid rəqəmlərin təhlili də ilk iki kateqoriya haqqında qənaətlərimizi bir daha təsdiq edir. Sahibkar kəndində cəmi 5811 kəndli və ya bütün kəndlilərin cəmi 1,5 %-i dövlət kəndində bu kateqoriyadan olan kəndlilərin sayından təqribən 12 dəfədən də az idi. Halbuki dövlət kəndində yaşayan varlı qolçomaq kəndlilər bütün kəndlilərin 8,55 %-ni təşkil etmişdi.

Bu fəslin “**Mülkədar torpaq sahibliyinin durumu XX əsrin əvvəllərində**” adlı üçüncü yarım fəslində göstərilir ki, Cənubi Qafqaz Statistika Komitəsinin 1899-cu il məlumatına görə Bakı quberniyasında sahibkar kəndlilərinin pay torpaqları 110315 desyatın, sahibkar torpaqları 2 dəfə çox 246909 **desyatın idi**¹.

Yelizavetpol quberniyasında bu fərq 4 dəfə idi. Belə ki, burada sahibkar kəndlilərinin pay torpaqları 124314, mülkədar və bəylərə məxsus

¹Всепопданнейший отчет о произведенной в 1905 г. по высочайшему повелению сенатором Кузьминским ревизии горада Баку и Бакинской губернии. Баку. 1905, s.438-439

torpaqlar isə 440798 **desyatın idi**¹. Diqqətlə müqayisə etsək, bu rəqəmlər kəndli islahatından sonrakı illərdən fərqlənmirdi.

XX əsrin əvvəllərində mülkədar torpaq sahibliyinin durumunda diqqəti ilk cəlb edən cəhətlərdən biri mülkədar və bəylərin malikanələrinin bölünməsinin sürətlənməsi və torpaq sahələrinin varislər arasında bölünməsi nəticəsində torpaq mülkiyyətçilərinin sayının artması idi. Belə ki, indi cəmi 798 min desyatın xüsusi torpaq fondu 8411 malikanə arasında bölünürdü. Burada ilk növbədə 25 desyatınə qədər torpaq mülkü olan xırda miqyaslı malikanələrin sayının 2,3 dəfədən çox artması diqqəti **cəlb edir**². Cəmi 20-30 il ərzində bu cür malikanələrin sayının 2590-dan 6023 çatması torpaq mülklərinin xırdalanması prosesinin yüksək sürətindən xəbər verirdi. 25 desyatından 500 desyatınə qədər torpaq mülkü olan malikanələrin sayının isə 1380-dən 2045-ə çatması, yəni 1,47 dəfə artması orta kateqoriyaya daxil olan malikanələrdə artımın xırda kateqoriyadan sürətinə və bölünmə dərəcəsinə görə geri qaldığını **göstərirdi**³. Nəhayət, iri torpaq sahibliyi kateqoriyasına daxil edilən malikanələrin sayı da 1,49 dəfə artıb 230-dan 343 çatmışdı. Bu o demək idi ki, əgər xırda və orta kateqoriyaya daxil olan malikanələrdə torpaqların xırdalanması prosesi üstün idisə, iri kateqoriyalı malikanələrdə torpaq sahələrinin artımı müşahidə **edilirdi**⁴.

XX əsrin əvvəlində mülkədar və bəylərə məxsus torpaq sahibliyində nəzərə çarpan yeni cəhət, nağd pula ehtiyacın artması səbəbindən torpaq sahələrinin banklara girov **qoyulması idi**⁵. 1896-cı ildə Bakı quberniyasında 182351 desyatın mülkədar və sahibkar torpaqlarının 6948 desyatını və ya 4 faizi girovda idi. Həmin vaxt Yelizavetpol quberniyasında bu, müvafiq olaraq 513 779 desyatının 7043 desyatını və ya 1,4 **faizi idi**⁶.

Sonrakı illərdə, o cümlədən 1899, 1901, 1902, 1906-cı illərdə mülkədar və digər xüsusi mülkiyyətçi şəxslərin torpaq sahələrinin ümumi

¹ Исмаилов М.А. Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX-XX веков. Баку. 1960., s.62-63

² yenə onun. Социально-экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма. Баку. 1982, s.13-14

³ Гугушвили П. В. Аграрные отношения в Закавказье на рубеже XIX-XX вв., s.023

⁴ İsmayılov M.Ə. XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda torpaq mülkiyyəti və torpaqdan istifadə formaları haqqında. Azərbaycan SSR EA-nın Tarix İnstitutunun Əsərləri. c.13., 1959, s.192

⁵ Государственный Исторический Архив России. ф.1284,оп.223, д.68, лл.41-42

⁶ Авалиани С.Л. Крестьянский вопрос в Закавказье. т.V.Тбилиси. 1986,s.42-43

sahəsində elə bir ciddi dəyişiklik yaranmasa da (Yelizavetpol quberniyasında xüsusi mülkiyyət sayılan torpaqlar 10 ildə, hətta 513779 desyatından azalıb 509130 desyatın olmuşdu), bu torpaqların banklara girov qoyulma dərəcəsi artmaqda idi. Əgər 1899-cu ildə Bakı quberniyasında 8469 desyatın və ya 5 faiz torpaq girovda idisə, Yelizavetpol quberniyasında bu rəqəmlər 6994 desyatın və ya 1,2 faiz idi¹.

Bakı quberniyasında torpaqların girov qoyulması səviyyəsinə görə 1901 və 1902-ci illər həm özündən əvvəlki, həm də sonrakı illəri geri qoyur və Cənubi Qafqaz quberniyaları arasında bu baxımdan birinci olan Tiflis quberniyasına aid olan göstəricilərdən (45-50,4 % arası) ayrı-ayrı illərdə çox az geri qalırdı².

Yelizavetpol quberniyası üzrə xüsusi torpaqların girov qoyulması əvəzində alınmış borc məbləği daha yüksək idi və bu göstərici 10 il ərzində, təxminən 8,5 dəfə artmışdı. Bu vəziyyət Bakı quberniyasında da təxminən belə idi (11,5 dəfə). Bakı quberniyası girov əvəzində banklara borclu olmasına görə (904598 rubl) Cənubi Qafqaz quberniyaları arasında 3-cü, Yelizavetpol quberniyası isə 5-ci idi³.

Dissertasiyanın “**Şimali Azərbaycanda sahibkar kəndində əmtəə-kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsi və inkişafı**” adlanan üçüncü fəslin 3 yarım fəsilədən ibarətdir. Fəslin birinci yarım fəslində “**XIX əsrin sonlarında Şimali Azərbaycanda sahibkar kəndində əmtəə-kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsi**” adlanır və burada deyilir ki, son onilliklərə qədər tarixşünaslıq ədəbiyyatlarında Azərbaycanda kənd təsərrüfatında kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsi vaxtı, inkişaf yolları və digər məsələlərdən danışarkən müəyyən məqamlarda birmənalı nəticələrə gəlmək, mühakimə yürütmək çətin olurdu. Bu məsələdən danışanda neft sənayesini və kapitalist Bakını çıxmaq şərti ilə qəzalarda və ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatında kapitalist münasibətlərinin yaranması, ən tezi XX əsrin əvvəlinə aid edilirdi. Lakin keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlərin tədqiqinə həsr edilmiş müxtəlif səpkili əsərlərdə bəzən kənd təsərrüfatında kapitalist münasibətlərinin yaranması və inkişafının kəndli islahatının həyata keçirilməsindən başlayaraq qaynaqlandığını qəbul etməyə başladılar. Şimali Azərbaycan kəndində kapitalist münasibətlərinin yaranması ilk növbədə muzdlu əməkdən istifadə, torpağın icarə və alqı-satqı obyektinə çevrilməsi,

¹ yenə orada, s.43-44

² yenə orada, s.44

³ yenə orada, s.45

iqtişadiyyatın bazarın tələbatına uyğunlaşması, əmtəə-pul münasibətlərinin daha da genişlənməsi və s. məsələləri əhatə edirdi.

Əmtəəlik məhsul istehsalı Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndində kapitalist münasibətlərinin yaranmasından kifayət qədər hiss olunacaq dərəcədə əvvəl baş versə də¹, bütövlükdə bu münasibətlərinin yaranması və inkişaf templəri müxtəlif yerlərdə və kənd təsərrüfatı istehsalının ənənəvi sahələrində vaxt və yer baxımından müəyyən fərqlərə malik olmuşdur.

Həm Yelizavetpol, həm də Bakı quberniyalarının müxtəlif qəzalarındakı sahibkar kəndlilərdə aparıcı kənd təsərrüfatı sahələri üzrə islahatdan sonrakı 20-30 il ərzində bilavasitə bazarın tələbatını ödəməyə yönəlmiş məhsul-əmtəə istehsalının səviyyəsi ilbəl artmaqda idi². Bu baxımdan daha üstün vəziyyətdə olduğu Yelizavetpol quberniyasının ayrı-ayrı qəzalarında bu münasibətlərin əsas tərəfləri çox böyük miqyasda mülkədar torpaqlarını qısa və uzun müddətli icarəyə götürən varlı qolçomaq kəndlilər və ticarət-sələmçi kapitalın nümayəndələri idilər. Sahibkar kəndində torpaqsız və ya aztorpaqlı kəndlilər isə bu münasibətlərin gedişində yalnız istehsalçı və ya muzdlu işçi qüvvəsi kimi çıxış edirdilər³.

Şimali Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalının çox gəlirli sahələrindən biri olan üzümçülük sahəsində də əmtəə-kapitalist münasibətlərinin inkişafı ilbəl sürətlənməkdə idi. 1897-ci il məlumatlarına əsasən bütün Cənubi Qafqazın üzümçülük sahələrinin 11,84% Bakı quberniyasının⁴, 13%-ə yaxını isə Yelizavetpol quberniyasının payına düşürdü. Sahibkar kəndlilərinin sayı baxımından Bakı quberniyası müəyyən qədər geri qalsa da, quberniyanın Şamaxı, Ərəş və digər qəzalarında, xüsusilə də, Abşeron yarımadasında üzümçülük sahibkar kəndlilərin gəlir mənbələrindən birini təşkil edirdi⁵.

XIX əsrin sonlarında Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndində əmtəə-kapitalist münasibətlərinin inkişafı və sürəti baxımından diqqəti cəlb edən sahələrdən biri də ipəkçilik idi. Nuxa, Ərəş, Göyçay, Şuşa, Naxçıvan

¹ Присоединение Азербайджана к России и его прогрессивные последствия в области экономики и культуры в XIX – начале XX вв., Баку. 1955, s.132

² XX əsr Azərbaycan tarixi. II c. Prof. T.T.Vəliyevin ümumi redaktorluğu ilə. Bakı.2009, s.22,26

³ Богданова Н.Г. //Аграрные отношения в Азербайджане в 1870-1917 гг. s.227

⁴ Кавказский календарь., № 10,1900 г., разд. III., s.71

⁵ Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке. Баку. 1956, s.266

qəzalarında, habelə Zaqatala dairəsindəki sahibkar və mülklərində, eləcə də bütövlükdə Azərbaycanda bu sahə ilə qədimdən məşğul **olurdular**¹.

Tədqiq olunan dövrdə ipəyə olan tələbatın artması və ipək məhsulları istehsalının genişlənməsi bu sahənin inkişafını sürətləndirirdi. Əgər Şimali Azərbaycanda 1880-ci illərin əvvəllərində ildə, orta hesabla 19 min puda yaxın quru barama istehsal olunurdusa, 1911-1914-cü illərdə bu rəqəm 54 min puda **çatmışdı**². Bu məhsulun təxminən yarıya qədəri sahibkar kəndinin payına düşürdü.

Muzdlu əməkdən istifadə məsələsi Şimali Azərbaycan kəndi üçün əsas məsələ deyildi. Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində öz təsərrüfatlarını yeni burjua təsərrüfatçılıq prinsipləri əsasında quran Şimali Azərbaycan mülkədar və bəyləri, habelə xüsusi sahibkar şəxslər də az deyildi və onların sayı durmadan **artırdı**³. Bu kateqoriyaya daxil olan sahibkarların əkin sahələrində və təsərrüfatın digər sahələrində icarəetmə sistemindən sonrakı yerdə məhz muzdlu işçilərin əməyindən istifadə edilməsi **dayanırdı**⁴.

Bu fəslin **“XX əsrin əvvəllərində sahibkar kəndində kapitalist münasibətlərinin inkişafı”** adlı ikinci yarım fəslində deyilir ki, XX əsrin ilk illərində sahibkar kəndində əsas kənd təsərrüfatı sahələrində-taxılçılıq, maldarlıq, üzümçülükdə və s. əmtəə-kapitalist münasibətlərinin inkişafı sürəti **artmışdı**⁵.

Taxılçılıq əsas kənd təsərrüfatı istehsalı sahələri içərisində kapitalistcəsinə inkişaf yoluna tez düşmüş və burada əmtəə-kapitalist münasibətlərinin yaranması və inkişafı digər sahələrdən xeyli qabaq idi.

Maldarlıqda, o cümlədən, qoyunçuluq sahəsində əkin sahələri ilə yanaşı böyük örüş və otlaq sahələrinə malik olan Yelizavetpol quberniyası XIX əsrin sonu - XX əsrin ilk 13 ilində birinciliyi özündə saxlayırdı. Quberniyada hər 2 qütbdən olan təsərrüfatlarda mal-qaranın orta illik sayı

¹ İsmayılov M.Ə. Azərbaycan kənd təsərrüfatı XX əsrin əvvəllərində. Bakı. 1960, s.160

² Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I c., Bakı. 1994, s.15

³ Бакинские губернские ведомости. 1910, 4 декабря, № 49, s.4

⁴ Обзор Бакинской губернии за 1900 г. Приложение к Всеподаннейшему отчету. Баку. 1901, s.52

⁵ Исмаилов М.А. Об аграрном строе азербайджанской деревни. В книге «Особенности аграрного строя России в период империализма». М., 1962, s.282

0,9-1,5 milyon baş, qoyunların sayı 1,8-2,4 milyon baş arasında **dəyişirdi**¹. Bu göstəricilərin, yenə də, təxminən, yarıdan bir qədər azı sahibkar kəndinin payına düşürdü.

Çox gəlirli sahə olan pambıqçılığın inkişafı bu dövrdə mülkədar - bəylərlə xırda torpaq sahibləri arasında, kəndli ilə icarədar arasında münasibətlərdə keyfiyyətə yeni mərhələnin başlanmasına səbəb **olmuşdu**². 1900-1913-cü illərdə təkcə Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında pambıq əkin sahələrinin 19 min desyatindən 105 min desyatınə çatmasında traktorlardan istifadənin rolu böyük idi. 1913-cü ildə Rusiyadakı 152 traktordan 6-sı Şimali **Azərbaycanda idi**³.

1903-1913-cü illərdə Şimali Azərbaycan kəndində pambıq əkin sahələrinin artdığı müşahidə edilirdi. 1913-cü ildə Yelizavetpol quberniyasında 61700 desyatın, Bakı quberniyasında isə 35300 desyatın pambıq əkin sahələri **olmuşdur**⁴. Bunun yarısı sahibkar kəndlərinin payına düşürdü.

XIX əsrin sonunda Şimali Azərbaycanda 1100, 1914-cü ildə isə 2200-dən çox kənddə ipəkçiliklə məşğul **olurdular**⁵. Bu kəndlərin, təxminən, yarıya yaxını Şimali Azərbaycan sahibkar kəndinə aid idi.

Yelizavetpol quberniyasındakı bəzi ərazilər, xüsusilə isə Zaqatala dairəsində xeyli dərəcədə sahibkar kəndlilərinin və keşkəl sahiblərinin təsərrüfatlarında salınmış bütün plantasiyalarında istehsal ticarət-sənaye xarakteri **daşıyırdı**⁶. Nəzərə alsaq ki, 1 desyatın bütün plantasiyasından alınan xalis gəlir 140-200 rubl arasında dəyişirdi, onda sahənin kapitalist münasibətlərinin inkişafında rolu **aydınlaşır**⁷.

¹ yenə onun .Azərbaycan kənd təsərrüfatı XX əsrin əvvəllərində, s.57

² Труды первого Кавказского съезда сельских хозяев 15-24 ноября 1909 года в Тифлисе. Тифлис. 1911, s.116

³ XX əsr Azərbaycan tarixi. II c. Prof. T.T.Vəliyevin ümumi redaktorluğu ilə. Bakı. 2009, s.26

⁴ İsmayılov M.Ə. Azərbaycan kənd təsərrüfatı XX əsrin əvvəllərində. Bakı. 1960, s.126

⁵ Vəliyev T.T. XX əsrəvvəlində Azərbaycanın ipək emalı sənayesi. Bakı. 1977, s.16

⁶ Сумбатзаде А.С. К вопросу об оценке исторического значения законодательного акта от 14 мая 1870 г. о так называемой «аграрной реформе» в Азербайджане, Армении и части Грузии, s. 214

⁷ Исмаилов М.А. Социально-экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма. Баку. 1982, s.99

XIX əsrin sonlarında sahibkar kəndində təsərrüfatın daha bir gəlirli sahəsi – üzümçülükdə də əmtəə-kapitalist münasibətlərinin inkişafı yüksək idi. Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndində XX əsrin əvvəllərində, təxminən, mindən bir qədər çox mülkədar, bəy, sənayeçi və digər sahibkar şəxslərin üzümlük sahələri var idi və bu təsərrüfatların hər birinə, orta hesabla 10-12 desyatin üzümlük **düşürdü**.¹

XIX əsrin sonu, xüsusilə də XX əsrin əvvəllərində nəinki üzümçülük, eləcə də Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndində kənd təsərrüfatı istehsalının bütün ənənəvi digər sahələrində istehsalın artması ilə bərabər onun get-gedə bazarın tələbatına uyğunlaşması, kapitalist münasibətlərinin inkişafının sürətlənməsi, məhsulun əmtəəlik hissəsinin daha çox olması diqqət cəlb edən meyllər idi.

Son fəslin üçüncü yarımfəslə **“Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndində kapitalist - əmtəə münasibətlərinin inkişaf xüsusiyyətləri”** adlanır və burada deyilir ki, sahibkar kəndli təsərrüfatlarının müstəqil fəaliyyətinin nəticələri kimi ilk növbədə bu təsərrüfatlar daxilində əldə edilən müxtəlif növ kənd təsərrüfatı məhsullarının miqdarı xeyli artmışdı. Məsələn, 1913-cü il məlumatlarına görə Bakı quberniyası üzrə mülkədar və bəy təsərrüfatlarına məxsus 62210 desyatin sahədə 3272082 pud, Yelizavetpol quberniyasında isə 83303 desyatin sahədə 4316340 pud buğda **yetişdirilmişdi**.²

XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan sahibkar kəndində mülkədar və bəylərin təsərrüfatlarında öz fəaliyyətlərini daha çox əmtəə istehsalı və burjua-kapitalist təsərrüfatı tipində qurmağa yönəlmiş sahələrdən biri də üzümçülük idi. 1913-cü ildə Bakı quberniyasında əldə edilən üzüm məhsulu bütün Cənubi Qafqaz üzrə yetişdirilmiş məhsulun 13%-ni, Yelizavetpol quberniyasında isə 15,2 %-ni təşkil edirdi. 1916-cı il məlumatlarına görə Bakı quberniyasında 14870 üzümçülük təsərrüfatında 5-10 desyatin və daha çox üzümlük sahəsi olan sahibkarların təsərrüfat fəaliyyəti əsl burjua-kapitalist malikanəsini **xatırladırdı**.³ Belə təsərrüfatlarda sahibkarlar məhsulun ilkin emalı, hazır məhsulun satılması kimi prosesləri dəqiq icra edən vahid təsərrüfat mexanizmi yaratmışdılar.

¹ Умаев А.А. Процессы капиталистического развития в сельском хозяйстве Азербайджана в конце XIX-начале XX веков, s.150

² yenə orada, s. 263

³ Труды первого Кавказского съезда сельских хозяев 15-24 ноября 1909 года в Тифлисе. Тифлис. 1911, s.275

XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndində əmtəə istehsalının vacib xüsusiyyətlərindən biri bəy-mülkədar və digər sahibkar təsərrüfatlarının getdikcə daha çox burjua-kapitalist təsərrüfatları xarakter daşması və müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarının məcmusunda onların xüsusi çəkisinin getdikcə daha çox artması idi.

“Nəticə”də tədqiqat üzrə bəzi nəzəri ümumiləşdirmələr aparılmış, əldə edilmiş qənaətlər söylənilmiş, konkret təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür. Belə bir ümumiləşdirilmiş rəqəm diqqəti xüsusilə cəlb edir ki, bütövlükdə Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndində istehsal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsullarının kütləsi Azərbaycan kəndindəki məcmu məhsulun 20-36%-ni təşkil edirdi.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr edilmiş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

- 1.XIX əsrdə çarizmin müstəmləkə siyasətində kəndli məsələsinin rolu və yeri haqqında. Pedaqoji Universitetin Xəbərləri.№2. Bakı, 2002., s.270-275
- 2.Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı idarəçilik sistemində Ali müsəlman silkinə münasibət məsələsi haqqında. Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. №3. Bakı, 2002., s.143-148
- 3.1870-ci il 14 may kəndli islahatından sonra Şimali Azərbaycanda kəndli asılı münasibətlərinin təkamülü haqqında bəzi qeydlər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 84-cü ildönümünə həsr olunmuş Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı, 2002., s.22-28
- 4.Rusiya işğalından sonra Şimali Azərbaycanda torpaq mülkiyyəti formaları haqqında bəzi qeydlər. Tarix və onun problemləri. №3. Bakı, 2002.,s.41-46
- 5.1870-ci il 14 may islahatından sonra Şimali Azərbaycanda sahibkar kəndlilərinin vəziyyəti problemi haqqında. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası). №1, Bakı, 2006., s.339-344
- 6.1870-ci il 14 may kəndli islahatına hazırlıq haqqında bəzi qeydlər. SDU-nun Elmi Xəbərləri. c.2., №3.2006. Sumqayıt, 2006., s.31-35

7.Şimali Azərbaycanda 1870-ci il 14 may Kəndli Əsasnaməsinin həyata keçirilməsində Nizamnamə fərmanlarının əhəmiyyəti. Tarix və onun problemləri. №1. Bakı, 2007., s.76-83

8.XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda çarizmin aqrar siyasətinin bəzi xüsusiyyətləri və ya yeni kəndli islahatına hazırlıq. Tarix və onun problemləri. №3, Bakı, 2007., s.44-50

9.1912-ci il 20 dekabr qanunu və ya Cənubi Qafqazda yeni kəndli islahatının həyata keçirilməsi. Tarix və onun problemləri. №4, Bakı, 2007., s.76-82

10.Cənubi Qafqaz quberniyaları üzrə bəy komissiyalarının təşkili və 1870-ci il 14 may kəndli islahatına hazırlıq işində onların rolu. Bakı Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası) №1, Bakı, 2008.s.70-76

11.Şimali Azərbaycanda sahibkar kəndi XX əsrin əvvəllərində və ya yeni aqrar islahatın zəruriliyi. BDU-nun 90 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfransın materialları (humanitar elmlər). 30-31 oktyabr Bakı, 2009., s.68-69

12.Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndi 1870-ci il 14 may kəndli islahatına hazırlıq ərəfəsində və ondan sonrakı ilk dövrdə. Tarix fakültəsi əməkdaşlarının BDU-nun 90 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransının materialları.Bakı, 2009., s.242-246

13.Şimali Azərbaycanda 1870-ci il kəndli islahatından sonra sahibkar kəndli torpaq sahibliyi və torpaq icarə edilməsi haqqında. Bakı Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası), №2, Bakı, 2010., s.108-113.

14.Azərbaycan sahibkar kəndinin vəziyyəti 1870-ci il 14 may islahatından sonra. //Azərbaycan Arxeologiya və Etnoqrafiyası. №2. Bakı, 2010., s.177-182

15.Şimali Azərbaycanda 1870-ci il kəndli islahatının həyata keçirilməsində 2 əsas mərhələ haqqında. Bakı Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası), №3.,Bakı, 2010., s.87-93

16.Аграрный закон от 20 декабря 1912 года и завершение крестьянской реформы на Северном Азербайджане. Кавказ и Мир. №10. Тбилиси. 2011., сс.64-67

17.XX yuzuyılın Başlarında Rus Çarlığın Güney Kafkasya'da Yürütdüğü Tarım Politikasını Gelişimi. Uluslararası Sosial Bilimlər dergisi. Ankara. 2011. №4., s.145-152

18.XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Yelizavetpol quberniyasında mülkədar torpaq sahibliyinin təkamülü. Bakı Universitetinin Xəbərləri(humanitar elmlər seriyası). №1, Bakı, 2011., s.109-115

19.XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda mülkədar torpaq sahibliyinin durumunda yeni xüsusiyyətlər. «Türk dünyası: Dünən və bu gün» mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın tezisləri. Bakı 2011., s.358-362

20.XIX əsrin sonlarında Şimali Azərbaycan sahibkar kəndində əmtəə-kapitalist münasibətlərinin yaranması. Azərbaycan Respublikası. Uğurlar və perspektivlər. 16 noyabr 2011-ci il. Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı.2012., s.60-65

21.XIX əsrin sonlarında Şimali Azərbaycanda sahibkar kəndində əmtəə-kapitalist münasibətlərinin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı Universitetinin Xəbərləri(humanitar elmlər seriyası). №3, Bakı, 2011.,s.64-72

22.Sahibkar kəndində maddədən istifadə edilməsi. «Türk dünyası:dünən və bu gün».23-24 may 2011. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı 2012., s.275-286

23.XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlində Şimali Azərbaycan sahibkar kəndində bank-kredit təşkilatlarının xidmətlərindən istifadə haqqında.Bakı Universitetinin Xəbərləri(humanitar elmlər seriyası). №1, 2012.s.83-91

24.XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlində Şimali Azərbaycanda sahibkar kəndində təsərrüfatçılığın yeni formalarından istifadə haqqında. Tarix və onun problemləri. №1. Bakı, 2012., s.34-39

25.XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan sahibkar kəndində əmtəə-kapitalist münasibətlərinin inkişafının əsas yekunları. Pedaqoji Universitet Xəbərləri.№1. Bakı,2012., s.184-188

26.Подготовка аграрной реформы в Закатальском округе Северного Азербайджана в нача- ле XX века и ее принятие. Народы Северного Кавказа. История и современность. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. Хасавюрт.2012 г., сс.23-29

27.XX əsrin əvvəlində Şimali Azərbaycanda sahibkar kəndində ipəkçilikdə əmtəə-kapitalist münasibətlərinin inkişafı. Azərbaycanın Dövlətçilik tarixi. Respublika Elmi Konfransının materialları. Sumqayıt. 2012., s.105-109

28.XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlində Şimali Azərbaycanda sahibkar kəndində üzümçülükdə əmtəə-kapitalist münasibətlərinin inkişafı. Bakı Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası). №4, Bakı, 2012., s.44-51

29.XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlində Şimali Azərbaycanda sahibkar kəndində taxılçılıqda əmtəə-kapitalist münasibətlərinin inkişafı. Tarix və onun problemləri. №4, Bakı, 2012., s.50-56

30.XIX əsrin 70-90-cı illərində Şimali Azərbaycanda sahibkar kəndində kəndli təsərrüfatlarının təbəqələnməsi. Tarix və onun problemləri. №2, Bakı, 2013., s.250-255

31.XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlində Şimali Azərbaycanda sahibkar kəndində təsərrüfatçılığın yeni sahələrinin yaranması və genişlənməsi. Bakı Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası). №3, Bakı, 2013., s.56-61

32.XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlində Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndində maldarlıqda əmtəə-kapitalist münasibətlərinin inkişafı. Tarix və onun problemləri. №3, Bakı, 2013., s.52-56

33.Участие представителей торгово-промышленных кругов в сельскохозяйственной жизни Северного Азербайджана в конце XIX- начале XX веков.«Гилея: научный вестник».Выпуск №83. Киев 2013., сс.136-139

34.Аграрная политика Российской империи в Закавказье в конце XIX - начале XX веков. КАВКАЗ и ГЛОБАЛИЗАЦИЯ. Выпуск 3—4. 2013. СА&СС Press®.

ШВЕЦИЯ. Журнал социально-политических и экономических исследований. Том 7., сс. 183-192

35. THE RUSSIAN EMPIRE IN TRANSCAUCASIA: AGRARIAN POLICY OF THE LATE 19TH-EARLY 20TH CENTURIES. INSTITUTE OF STRATEGIC STUDIES OF THE CAUCASUS THE C A U C A S U S & G L O B A L I Z A T I O N. Journal of Social, Political and Economic Studies. Volume 7. Issue 3-4. 2013. CA&CC Press®. SWEDEN THE CAUCASUS & GLOBALIZATION 2. Vol., p.157-164

36. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlində Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndində pambıqçılıqda əmtəə-kapitalist münasibətlərinin inkişafı. Bakı Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası). №4, Bakı, 2013., s.53-59

37. Azərbaycan sahibkar kəndi 1870-ci il kəndli islahatından sonra. Elm. Bakı., 2014., 270 s.

38. XX əsrin əvvəlində Bakı quberniyasında mülkədar torpaq sahibliyinin təkamülü. Bakı Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası)., №1, Bakı. 2014., s.50-55

39. XX əsrin əvvəlində Bakı quberniyasında mülkədar torpaq sahibliyinin təkamülü. Bakı Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası)., №3, Bakı. 2014., s.68-74

40. 1870-ci il Kəndli islahatının elanı və çarizmin Ali müsəlman silkinə münasibətində yeni mərhələnin başlanması. Tarix və onun problemləri. №4, Bakı, 2014., s.250-255

41. Establishment of Russian settlements in Azerbaijan village and their further situation. Inter-national scientific journal LAW AND POLITOLOGY. № 29. 2015. March. Chisinau. p.50-55.

42. Köçürülmə ruslar Azərbaycan kəndində. Jurnal of Qafqaz university. An International Jurnal. Volum 3. Number 1., 2015., s.44-59

43. Azərbaycan sovet və milli tarixşünaslığında sahibkar kəndində əmtəə-kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsi problemi haqqında. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummillilider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları. I hissə. 5-7 may 2015. Bakı 2015. s.143-145

44. Azərbaycan sahibkar kəndliləri Rusiya işğalından sonra (1820-1890-cu illər). Elm-tədris nəşriyyatı. Bakı., 2015.

45. Establishment of Russian settlements in Azerbaijan village and their further situation. Inter-national scientific journal LAW AND POLITOLOGY. № 29. 2015. March. Chisinau. p.50-55.

46. Трудовые отношения в сельскохозяйственном производстве Северного Азербайджана в конце XIX - начале XX веков. Соціология праці та зайнятості: Шляхи інституціоналізації. Перспективи розвитку. Збірник наукових праць VI Міжнародної науково – практичної конференції. Київ 2015., сс.343-349

47. THE RUSSIAN EMPIRE IN TRANSCAUCASIA: AGRARIAN POLICY OF THE LATE 19TH-EARLY 20TH CENTURIES (SOCIOLOGY OF HISTORICALLY PROSES). The American Society of International Law. Novembr 2015. Volum 109. number 6. pp. 131-141

48. Azərbaycan sahibkar kəndi yeni dövrün son mərhələsində. Bakı Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası)., №4, Bakı., 2015., s.84-90

49. “Şimali Azərbaycanda sahibkar kəndlilərinin “müvəqqəti mükəlləfiyyətli” vəziyyəti məsələsi haqqında”. Tarix və onun problemləri. №4, Bakı, 2015., s.114-120

50. Значение деятельности Наместника Кавказа графа Воронцов-Дашкова по урегулированию крестьянского вопроса в Закавказье в начале XX века. Международная научно-практическая конференция посвященная в память 3.П.Загуровой. Сборник трудов. Выпуск 13., сс.75-79

51. Русские переселенцы в Азербайджане и их дальнейшая судьба. Вопросы истории. 2016. № 1., сс.76-81

Ф.Э.Бахшалиев

**Частновладельческая деревня Северного
Азербайджана в конце XIX- начале XX веков.**

Резюме

Диссертация посвящена исследованию процессов, происходящих в частновладельческой деревне Северного Азербайджана в конце XIX- начале XX вв. В послереформенной частновладельческой деревне происходили многие изменения в социально-экономическом положении поселян, в эволюции беко-крестьянских отношений, формировании капиталистических отношений в сельском хозяйстве. Все это требовало всестороннего анализа социально-экономического положения частновладельческой деревни.

Во введении диссертации обосновывается актуальность темы, хронологические рамки исследования, степень ее изученности, цели и задачи, научная новизна, источниковедческая база и историография, апробация работы и ее научно-практическое значение.

В первой главе диссертации исследуется ход подготовки и реализации крестьянской реформы, излагается процесс подготовки основополагающих документов реформы. Анализируются формы крестьянского землевладения, методы и формы ведения хозяйствования. Особое внимание было уделено основным социально-экономическим

проблемам частновладельческой деревни Северного Азербайджана, таким, как малоземелье и безземелье, отсутствие прогрессивных методов обработки земли, не использование новых совершенных орудий труда и т.д.

Во второй главе диссертации также излагаются основные моменты аграрной политики русского царизма в Закавказье в начале XX века и последствия этой политики. Указывается, что в начале XX века в частновладельческой деревне серьёзным изменениям подверглись не только помещичье землевладение, но и основные формы ведения хозяйства частновладельческих крестьян. Особо отмечается, что образование и развитие капиталистических отношений в Северном Азербайджане серьёзно повлияло на все стороны жизни частновладельческой деревни.

В третьей главе диссертации внимание уделено вопросам образования и развития капиталистических отношений в разных сферах сельскохозяйственного производства в частновладельческой деревне Северного Азербайджана. Указано, что после крестьянской образование и усиление процессов имущественной дифференциаций привело к ежегодному увеличению расслоения в частновладельческой деревне. В средних и крупных частновладельческих хозяйствах очень часто применялись различные передовые и прогрессивные методы труда и возделывания сельскохозяйственных культур, в том числе использование наемного труда.

В заключении диссертации подводятся итоги исследования и даны конкретные научные обобщения и предложения.

Ф.Е.Бакшалиев

**Owner village of 19th century and early 20th century
Northern Azerbaijan**

Summaru

The dissertation is devoted to investigation of the processes happening in the privately owned village of Northern Azerbaijan at the end of XIX-the beginning of the XX centuries. In the post-reform privately owned village there were many changes in economic and social situation of villages, in evolution of the bey-peasant relations, deepening of stratification among peasants, formation of the capitalist relations in agriculture. All this demanded the comprehensive analysis of economic and social situation of the privately owned village.

The actuality of the subject, chronological framework of research, degree of its study, the purposes and tasks, scientific novelty, sources and historiography, approbation of work and its scientific and practical value are given in the introduction.

In the first chapter of the dissertation the course of preparation and realization of a peasant reform is investigated, process of preparation of fundamental documents of reform is stated. Forms of peasant land ownership, methods and forms of conducting managing are analyzed. The special attention was

paid to the main social and economic problems of the privately owned village of Northern Azerbaijan, such, as a landless, low level of production, lack of progressive methods of processing of the land, not use of new perfect labor tools , etc.

In the second chapter outlines an agrarian policy of the Russian tsarism in Transcaucasia at the beginning of the XX century and a consequence of this policy . It is specified that at the beginning of the XX century in the privately owned village serious changes were undergone not only landownership, but also the main forms of farming of privately owned peasants. It is especially noted that education and development of the capitalist relations in Northern Azerbaijan seriously affected all aspects of life of the privately owned village.

In the third chapter the attention is paid to issues of education and development of the capitalist relations in different spheres of agricultural production in the privately owned village of Northern Azerbaijan. It is specified that after a peasant reform of May 14, 1870 education and strengthening of processes property differentiations led to annual increase and stratification of privately owned peasants and other land owners in the privately owned village of Northern Azerbaijan. In medium and large privately owned farms often used a variety of advanced and progressive methods of work and cultivation of agricultural crops, including the use of hired labor.

In the conclusion of the dissertation the results of research are summed up and concrete scientific generalizations and offers are given.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

БАХШАЛИЕВ ФАЗИЛ ЭЙНУЛЛА оглы

**ЧАСТНОВАДЕЛЬЧЕСКАЯ ДЕРЕВНЯ СЕВЕРНОГО
АЗЕРБАЙДЖАНА В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ**

Специальность: 5503.02 – Отечественная история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора исторических наук

БАКУ - 2 0 1 6